

A PROPÒSIT DEL MANUSCRIT LLATÍ 3.806
DE LA BIBLIOTECA NACIONAL DE PARÍS:
UN HOMILIARI DE VILABERTRAN

per FRANCESC XAVIER ALTÉS i AGUILÓ

De vint anys ençà, la catalanitat del manuscrit llatí 3806 de la Biblioteca Nacional de París —un homiliari de l'ofici del final del segle XI— va en dansa, sense que, malgrat l'ús que n'han fet els investigadors, hagi estat possible d'assignar-lo amb certesa a una Església determinada.

Fou J. Lemarié qui, en el curs de les seves recerques sobre el breuari de Ripoll (París, Bib. Nat. ms. lat. 742) i, paral·lelament, sobre un nou *corpus* de sermons de Cromaci d'Aquileia, situà el ms. París, Bib. Nat. lat. 3806, litúrgicament i paleogràficament en l'àrea de l'antiga província eclesiàstica de Narbona (Septimània-Catalunya), tot i la seva perplexitat enfront de la dificultat d'atribuir-lo a algun dels bisbats d'aquest àmbit.¹ Tanmateix, quasi simultàniament R. Étaix no s'estava de

SIGLES EMPRADES EN EL TEXT:

AF = Homiliari d'Alanus de Farfa. Ed. R. GRÉGOIRE.

BG = Breviaris manuscrits de Girona.

C = Homiliari per a l'*officium capituli*. Barcelona, ACA, còdex St. Cugat 22.

CF = Consueta antiga de Sant Feliu de Girona, Arxiu Diocesà.

CS = Consueta de Sant Cugat del Vallès. Barcelona, ACA, còdex St. Cugat 46.

CV = Consueta vella de la catedral de Girona, Arx. Cap., còdex 9.

FL = Homiliari de F. Liverani. Ed. H. BARRÉ.

P = Homiliari de l'ofici. París, Bib. Nat., ms. lat. 3806.

S = Homiliari fragmentari de l'ofici. La Seu d'Urgell, Arx. Cap., ms. 181.

T = Homiliari de l'ofici. Tarragona, Bib. Prov., ms. 139.

1. *Homélie inédites de saint Chromace d'Aquilée*, dins *Revue Bénédictine* 72 (1962) 228; *Deux sermons de saint Chromace d'Aquilée sur les Actes des Apôtres*, dins *Revue Bénédictine* 75 (1965) 137; *Le Bréviaire de Ripoll*, (Scripta et Documenta, 14), Montserrat, 1965, 163, nota 4.

qualificar-lo concretament de català, atès el seu parentiu amb el tipus d'homiliari representat en el manuscrit Santes Creus 139 de la Biblioteca Provincial de Tarragona, el qual —a desgrat de la seva procedència— no pertany al tipus cistercenc.²

Més recentment, aquest mateix darrer autor, en publicar l'edició del ms. París, Bib. Nat., lat. 3806, i la de quatre altres homiliaris evidentment emparentats, ha proposat, com a possibilitat, que aquest manuscrit procedeixi del monestir de Sant Llorenç del Munt. La seva atribució reposa sobre l'ampla coincidència d'aquest homiliari amb la part corresponent del contingut en el còdex Sant Cugat 22 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i en un recurs a la dada paleogràfica, vaga, de J. Lemarié³

És tant l'interès que pugui tenir d'esbrinar la procedència d'aquest homiliari parisenc, com, principalment, la seva aportació a la reconstitució, origen i datació del tipus d'homiliari a què pertany, que han fet néixer aquestes pàgines.

PROCEDÈNCIA GIRONINA DEL MS. PARÍS, BIB. NAT., LAT. 3806

Tot cercant la proveniença del ms. París, Bib. Nat. lat. 3806 (= P) a partir de la presència de la singular homilia-pregària *Veni ad nos, Domine, Sancte Spiritus*, publicada per primera vegada per dom J. Lelclerq,⁴ assenyalà J. Lemarié algunes coincidències existents entre l'homiliari P i els breviaris d'Elna, Girona i Vic, tot i que no hi sabé trobar, en cap d'ells, rastre del text que buscava;⁵ i encara en una altra

2. *Nouveau sermon pascal de saint Césaire d'Arles*, dins *Revue Bénédictine* 72 (1962) 201-202. D'altra banda sembla que el ms. ha tingut un ús conventual: hom pot apreciar ací i allà signes musicals destinats al cant dels textos. La presència d'aquest homiliari a la llibreria de Santes Creus ja des d'antic (J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritor y la primitiva biblioteca de Santes Creus*, Tarragona, 1952, pp. 14-17 i làmina 2) no es pot justificar per contacte amb l'homiliari emprat a l'arquebisbat de Tarragona, perquè tant el brevari anomenat del patriarca Pere d'Urrea (Tarragona, Arxiu Capitular, ms. s. sig.) com l'incunable manat estampar el 1484 pel mateix arquebisbe (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, vol. 5, Leipzig, 1932, núm. 5473) segueixen el mateix tipus dels homiliaris de Tortosa (Arxiu Capitular, ms. 62 i 196) —que tenim en estudi—, el qual representa, molt possiblement, el tipus d'homiliari dels canonges de Sant Ruf d'Avinyó a Catalunya. És cert que el canonge J. BLANCH (*Arxiepiscologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, vol. 2, Tarragona 1951, 117-118) assegura que l'edició de l'arquebisbe Pere d'Urrea tenia com a finalitat unificar la diversitat de breviaris existent entre la catedral i la diòcesi, però no sabem l'abast d'aquesta afirmació. Els breviaris mss. 80 i 87 de l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona diferents del catedralici, són part d'aquesta història, que tractaré en una altra ocasió.

3. R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires de la région catalane* dins *Recherches Augustiniennes*, 16 (1981), 371.

4. *Une homélie-prière sur le Saint-Esprit*, dins *Revue d'Ascétique et de Mystique* 24 (1948), 84-85.

5. *Le Bréviaire de Ripoll*, 163, nota 4.

ocasió feu notar com a interessant l'acord entre P i el breviari de Girona (París, Bib. Nat., ms. lat. 1309) en la recensió de l'homilia vuitena de Cromaci d'Aquileia.⁶ La intuïció d'aquest autor no anava del tot foraviada, com podrem veure tot seguit. Fou la composició, ben original, de l'homiliari del breviari de Girona allò que li barrà el pas cap a l'homilia *Veni ad nos*, que —en aquest cas— donava la clau per a resoldre la qüestió.⁷

En efecte, l'homiliari dels breviaris de Girona és l'únic d'entre els catalans que segueix el tipus representat pel còdex P i els homiliaris Santes Creus 139 (= T),⁸ Sant Cugat 22 (= C),⁹ i en els fragments de la Seu d'Urgell (= S).¹⁰ Per contra, ens caldrà prescindir d'un homiliari tingut fins ara per gironí: l'anomenat «Leccionari Sambola», (actualment ms. 22 de la Universitat Autònoma de Barcelona),¹¹ el qual, tot i procedir d'una església secular, no es conforma al model gironí, i per això cal desqualificar-lo, almenys, com a diocesà o catedralici.¹²

6. *Homélies inédites*, 228.

7. El breviari de Girona, París, Bib. Nat., ms. lat. 1309, consultat per J. Lemarié, és l'únic dels gironins que no he pogut veure. Amb tot, pel que en conec, respon plenament al model gironí que assigna aquesta homilia —o més ben dit el seu començament— com a lectura novena de les matines del dia de la Pentecosta.

8. Tarragona, Biblioteca pública. Ed. R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 359-370.

9. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó. Ed. R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 378-387.

10. Arxiu Capitular, frag. 181, —de procedència desconeguda—, editat per R. ÉTAIX (*Quelques homéliaires*, 388-389). No segueix el tipus d'homiliari de l'edició incunable del 1487 (cfr. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, vol. 5, núm. 5500) el qual ens lliura sens dubte, bàsicament, el model tradicional urgellità tal com sembla confirmar-ho el costumari urgellenc de mitjan segle XII editat per M. S. Gros (*La consuetudina antiga de la Seu d'Urgell: Vic, Mus. Episc., Ms. 131*, dins *Urgellia* 1 (1978) 183-266) tot i citar rarament els textos de l'ofici nocturn. Noteu que no he citat el pretès breviari manuscrit de la Seu d'Urgell, ms. 85 de la Biblioteca Episcopal de Vic. Com em diu el Dr. M. S. Gros —per diverses raons que no fan al cas—, la procedència del còdex assegurada per l'antiquari vigatà a qui fou adquirit per Mn. Gudiol cal posar-la en dubte. La procedència de Sant Julià d'Andorra possiblement hagi de canviar-se, ja que el manuscrit és indubtablement vigatà, puix que en les rúbriques del dijous sant relatives al rentament de l'altar major per part del bisbe s'esmenta la *confessió* de sota l'altar major de sant Pere. La presència en aquest breviari de l'homilia vuitena de Cromaci d'Aquileia, que com observa J. LEMARIÉ (*Trois nouveaux témoins de l'homélie VIII et une homélie de Noël le saint Chromace d'Aquilée*, dins *Revue Bénédictine* 74 (1964), no solament es troba al breviari incunable de la Seu d'Urgell, sinó també en el breviari vigatà, París, Bib. Nat., nouv. acq. lat. 903, i en la consuetudina catedralícia, Vic, Arxiu Capitular, armari 31 (J. LEMARIÉ - R. ÉTAIX, *Spicilegium ad Chromatii Aquileiensis opera*, CCL, IX A Supplementum, 614), n'és una altra mostra.

11. Descrit per A. OLIVAR (*El leccionario «Sambola» reaparecido*, dins *Hispania Sacra* 11 (1958) 175-183), que no tracta de la procedència. En canvi, tant el catàleg *Librorum liturgicorum Cathalauniae s. IX ad XVI in Bibliotheca Abbatiae Montiserrati exhibitio*, Montserrat, 1958, 6, núm. 7, com A. MUNDÓ - A. OLIVAR (*Fragments d'un curiós sacramentari martirologi*, dins *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (1963) 50) i J. LEMARIÉ (*Nouveaux manuscrits de Catalogne témoins des sermons de saint Chromace d'Aquilée*, dins *Revue Bénédictine* 76 (1966) 320), el suposen gironí a causa del seu antic possessor.

12. Com ja assenyala A. OLIVAR (*El leccionario «Sambola»*, 178) segueix molt de prop l'homiliari de Pau Diaça. En alguns textos comuns amb la tradició gironina, com la nit de Nadal o la Quaresma, hi ha punts essencials de divergència. En el leccionari

El testimoniatge unànim dels breviaris conservats a Girona¹³ (= BG) es troba a bastament confirmat en les sumàries indicacions de la Consueta Vella de la Seu de Girona¹⁴ (= CV), escrita vers l'any 1360, i en la Consueta antiga de la col·legiata de Sant Feliu de Girona¹⁵ (= CF), escrita entre els anys 1314-1330, que reflecteixen sens dubte la litúrgia gironina tradicional.

De cara a l'anàlisi comparativa entre l'homiliari P i el tramès en BG i llur dependència de la tradició catalana lliurada per T, C i S, i per tal d'evitar llargues taules comparatives, assenyalaré ara, en primer lloc, les característiques generals d'ambdós homiliaris. Després, faré notar les coincidències i divergències significatives que es troben en els dos grans cicles que comprèn el còdex P: el pasqual i el postpentecostal.

L'homiliari de BG barreja peces que ens trasmeten T i C, però segueix molt de prop l'ordenació de C, que ens ha arribat retallada atesos l'origen i la destinació de l'homiliari d'aquest còdex. En efecte, en el cicle postpentecostal la concordança entre C 24-41 i 54 amb BG és total, fins a coincidir sovint en la llargada del fragment; cosa que troba explicació en l'estructura mateixa dels textos i en la tendència a abreujar les lliçons: hom ha aprofitat la part general i introductòria a la interpretació dels versets evangèlics. En el cicle pasqual BG, com C, en l'homília a l'evangeli del tercer nocturn dels diumenges i festes utilitza una sèrie de peces de sant Gregori el Gran i de Beda el Venerable —possiblement manllevades a l'homiliari de Pau Diaca—,¹⁶ i ha conservat els sermons pasquals que trobem en T quan no ha trobat la peça adient en Pau Diaca, o bé, normalment, com a *sermones*¹⁷ complemen-

ferial quaresmal, que segueix el model de l'homiliari de Girona (Museu Diocesà, ms. 44) editat per R. ÉTAIX (*L'homélaire conservé au Museo Diocesano de Gerona*, dins *Analecta Sacra Tarraconensia* 34 (1961) 47-55), les homilies sobre l'evangeli de sant Mateu han estat sovint manllevades al comentari de Claudi de Torí (J. LEMARIÉ, *Nouveaux manuscrits de Catalogne*, 320). Malgrat que la catalanitat del ms. sembla clara a partir de la melodia del cant de la Sibilla (H. ANGLÈS, *La música a Catalunya fins al segle XIII*, Barcelona 1935, 294-296), l'amic G. Roura i Güibas, bon coneixedor dels escriptors gironins, em diu que les tres mans de callígrafs que hi ha distingit no són gironines. El còdex, a més, no concorda amb cap dels breviaris dels bisbats catalans, i per tant caldrà cercar la seva procedència en alguna canònica augustiniana —exceptuades almenys Vilabertran i Ullà— o bé a l'altra banda dels Pirineus, tal com semblen insinuar les antigues guardes del volum estudiades per A. MUNDÓ - A. OLIVAR (*Fragments d'un curiós sacramentari-martirologi*, 42 i 49-50).

13. Arxiu Capítular, mss. 95, 97, 125 i 126; Biblioteca del Seminari, mss. 140 —amb una gran llacuna— i 141. Tots han estat darrerament descrits per J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, vol. 2, 497, 498, 502, 503, 514 i 515. No he pogut consultar el brevari París, Bib. Nat., ms. lat. 1309.

14. Girona, Arxiu Capítular, ms. 9. Descrita per J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos*, vol. 2 núm. 486.

15. Girona, Arxiu Diocesà, s. sig. Descripció per F. X. ALTÉS i AGUILÓ, *Llibres retrobats de la col·legiata de Sant Feliu de Girona*, dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* 24 (1978), 44-48.

16. L'ús d'aquesta font ja ha estat assenyalat per R. ÉTAIX, *Quelques homélaïres*, 395-396.

17. Les consuetes gironines CV i CF acostumen a distingir entre *sermo* —text temàtic

taris: en la novena lliçó dels dies festius, com a sermons de certs dies ferials especials —el de la lletania major i el de les octaves de l'Ascensió i Pentecosta—, i més sorprenentment, com a lectures de les fèries de la setmana després del diumenge-octava de Pasqua.¹⁸

L'homiliari P, que es veu molt remenat en el cicle pasqual, coincideix totalment amb BG en el cicle postpentecostal. En el cicle pasqual hom hi aprecia, a part dels contactes amb l'ordenament de T i de l'homiliari de BG, la manca de lectures per a alguns dies, els dobles injustificats en altres, la introducció d'algunes peces de Pau Diaca —que trobem també en BG i C—, i la suplementació mitjançant notes marginals posteriors que assignen els textos o remetent a un volum de les homilies de sant Gregori el Gran.¹⁹ La nota més característica d'aquest homiliari és l'arcaisme en la designació del dimecres de l'octava de l'Ascensió: *in letanias secundas* (= P 27) com en l'antiga litúrgia hispànica.²⁰ Cal considerar aquest títol, conjuntament amb altres textos de T i P, una pervivència hispànica en la litúrgia catalano-narbonesa²¹ que ens fa accessible quelcom del model d'homiliari hispànic de la missa que circulava per les nostres terres.²²

Passant més directament a la comparació interna entre P i BG, cal remarcar especialment aquelles peculiaritats que els uneixen o els separen, més enllà del parentiu comú amb T i C. El punt de coincidència més clar i característic entre P i BG es troba en el cicle postpentecostal. Aquest cicle dominical és compost, quasi exclusivament, d'homilies de la recensió francesa de l'homiliari carolí de Liverani²³ (= FL) —de la qual el ms. P era considerat fins ara com a únic exemplar conegut

aplicable a una festa— i *homilia* —comentari a l'evangeli enunciat en la lectura setena de les matines. Normalment, l'*homilia* és reservada per a les lliçons setena a novena, mentre que el *sermo* constitueix qualsevol de les altres lectures no bíbliques. Amb tot no manquen excepcions a aquesta norma, especialment en les festes dels sants, i també en l'homiliari pasqual festiu en què les consuetes citades, concordes amb els breviaris, assignen un *sermo* com a novena lectura de matines. Tant en el cas del santoral com, especialment, en l'ús que ens ocupa, hom intueix la voluntat del compilador d'aprofitar i no deixar perdre cap de les peces que tenia disponibles en l'homiliari. Això, val a dir, no és un costum privatiu dels breviaris gironins, sinó que es troba en altres homiliaris o breviaris.

18. L'homiliari de BG assigna un *sermo* dividit en tres lliçons com a lectures per a les fèries d'aquesta setmana, mentre que CF solament el preveu com a tercera lliçó, i CV sembla desconèixer ambdós costums.
19. Anomenat amb el títol de *corente*, *corenten* i *quadragenario*. Els textos assignats són P 8, 15, 16, 17, 24; els que hom ha afegit marginalment són P 5, 9, 11, 14, 22, 30.
20. Ja ho assenyala J. LEMARÉ, *Homélies inédites*, 228. El títol de T 47 possiblement ha estat gratat a causa d'aquesta mateixa retolació o d'una semblant, com la que li assigna a aquest mateix text l'homiliari hispànic de la missa.
21. Vegeu sobre aquest particular el recull d'A. OLIVAR, *Survivances wisigothiques dans la liturgie catalano-langueodocienne*, dins *Cahiers de Fanjeaux* 17 (1982) 157-172.
22. R. ETAIX, *Quelques homéliaires*, 392-393.
23. Ed. H. BARRÉ, *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre*, (Studi e Testi, 225), Ciutat del Vaticà, 1962, 119-120 i 195 ss.

de la part estival—²⁴ que es retroben en C i, parcialment, en T. En el cicle pasqual, tant P com BG, a part les peces comunes amb C provinents d'un homiliari del tipus Pau Diaca, segueixen un ordenament molt pròxim a T. Amb tot, les homilies comunes amb T no són sempre les mateixes: d'entre les trenta que en porta P i les vint-i-nou de BG solament coincideixen entre ells en setze. Tamateix, n'hi ha dues en ambdós homiliaris que s'avenen a apartar-se de T pel que fa a llur destinació. En efecte, l'homilia de Beda que BG i P 21 assignen a la vigília de l'Ascensió, el còdex T 35 la designa per a l'octava; i l'homilia de Cromaci d'Aquileia, *Sollemnitatis diei presentis*, que en T 38 està rubricada per a la festa de l'Ascensió, l'homiliari P 24 l'assigna en nota marginal *In octab*, tal com testimonia l'ús de BG i la tradició dels costumaris gironins CV i CF que la llegeixen els dijous-octava de l'Ascensió. D'entre les altres peces comunes entre P i BG mereix una especial atenció la corresponent a l'octava de la Pentecosta: l'homilia P 42, *Predicante domino in sinagoga*, que no es troba ni en T ni en C —i pertany al comentari de Luculenci sobre els Evangelis—²⁵ és assignada tant per BG, com CV i CF, per a lliçó setena i vuitena del tercer nocturn, mentre que la novena és la T 58.

Totes les variants de P que he assenyalat fins ara respecte de T i de C, i, alhora, la concordança fonamental amb BG, crec que són suficients per a acceptar la procedència gironina del còdex P. Tot amb tot, és evident que els criteris de selecció de peces de P en el cicle pasqual, el fan, en part, diferent del model catedralici representat en BG i el costumari CV; no sembla, però, que hi hagi diferències molt notables respecte a l'arquetipus comú. Això queda ben palès si hom compara l'ordenament de l'homiliari fragmentari S amb els de T i C d'una banda, i P i BG d'altra:

T	C	S	P	BG	
2		11		+	(In vig. Paschae, lect. IX)
	9	(mut.)		+	(In die Paschae, lect. VII-IX)
5		(mut.)	1	+	(In oct. Paschae, lect. IX)
6		12	2	+	(Dom. I post. oct. Paschae, lect. IX)
11		13		+	(Dom. II post. oct. Paschae, lect. IX)
4		14		+ *	(Dom. III post. oct. Paschae, lect. IX)
12		15		+ **	(Dom. III post. oct. Paschae, lect. IX)
13		16		+	(Dom. IV post. oct. Paschae, lect. IX)

* Només al breviari Girona, Arx. Cap. ms. 125, i a CV.

** A la resta dels breviaris de Girona.

24. La presència de la part estival en C i T fa dir a R. ETAIX (*Quelques homéliaires*, 394) que la recensió anomenada francesa de l'homiliari Liverani «mériterait plutôt d'être appelée catalane».

25. Sobre les homilies de Luculenci en els homiliaris catalans, assenyalades ja per R. ETAIX (*Quelques homéliaires*, 394-395), ja en parlaré més endavant.

10	17			
	(mut.)			
	18	14	+	(Dom. I post oct. Paschae, lect. VII-VIII)
	(expl. mut.)			
	12	15	+	(Dom. II post oct. Paschae, lect. VII-VIII)
	13	16	+	(Dom. III post oct. Paschae, lect. VII-VIII)
	14	17	+	(Dom. IV post oct. Paschae, lect. VII-VIII)
31		18	+	(Fer. II laetaniarum, lect. I-III)
		19		
33		20	+	(Fer. III loetaniarum, lect. I-III)
		21		
35		22	+	(In vig. Ascensionis, lect. VII IX)

D'antuvi hom constata un paral·lisme —que caldrà explicar— entre l'ordenament de S i el reflectit en BG, que revela novament una recensió de l'homiliari català a base d'un ordenament molt pròxim a T amb la introducció de peces —com S 18, C 9, P 14-17— pertanyents a les homilies de sant Gregori el Gran o als comentaris de Beda el Venerable, tal com es troben a l'homiliari de Pau Diaca. Aquesta recensió de la part estival de S devia ésser fonamentalment la mateixa de l'arquetipus de l'homiliari catedralici de Girona. En efecte, a partir de les assignacions de BG —que he posat entre parèntesi en la taula precedent, i que corresponen a les dels costumaris CV i CF—, i de la seva coincidència amb el fragment S i el còdex P, arribem, per una banda, a palesar com BG ha procurat d'aprofitar al màxim les peces pasquals de l'homiliari que seguia —fet que com veurem es repeteix en els textos per a les fèries de l'octava de Pasqua—, i per altra a reconstituir una part de l'ordenament de l'arquetipus de l'homiliari gironí.

Si comparem les distribucions de P i BG en els diumenges de Pasqua, és ben clar que BG, com P, ha pres l'homilia sobre l'evangeli —lliçons setena i vuitena— del text assignat per l'homiliari, però alhora ha aprofitat les lliçons sobrerres del dia de Pasqua —tal com les veiem en S— per a llegir-ne una cada diumenge com a novena lectura, tot conservant —com es pot constatar en la taula precedent— l'ordre que tenien en l'homiliari.²⁶

A la vista del que acabem d'establir es pot afirmar també en aquest cicle pasqual, la identitat de l'arquetip de l'homiliari que és a la base de P i BG. Les diferències cal cercar-les, com ja he dit més amunt, en l'ús o en el criteri de selecció de peces del compilador de P respecte

26. És simptomàtic i revelador que tant CV com CF, en prescriure la novena lectura dels diumenges després de Pasqua, indiquen que la lliçó és *de sermone resurrectionis*, la qual cosa referma la reconstitució parcial que hem fet de l'homiliari gironí, coincident amb la recensió de S.

als diversos textos que oferia l'arquetip. Així per exemple és evident que P en comptes de copiar totes les lectures que l'homiliari-tipus assignava com a possibles per al dia de Pasqua, n'ha triat solament dues, les primeres. I una manera de fer semblant la trobem en l'elecció de les homilies per a les fèries de l'octava de Pasqua, per a les quals l'arquetip de l'homiliari gironí oferia, versemblantment, dues peces per a cada dia —la primera manllevada a sant Gregori el Gran o a Beda,²⁷ i la segona gairebé igual a les del còdex T. L'adaptador de BG, seguint el seu costum d'aprofitar totes les lectures possibles, ha adoptat com a lliçons per al tercer nocturn de les fèries de l'octava de Pasqua la primera peça corresponent a cada dia, mentre que els sermons que trobem en T —i que com he dit ocupaven el segon lloc— han estat traspassats a les fèries després del diumenge-octava de Pasqua, tal com ja ha estat dit més amunt. En canvi, l'ordenador de P, ací lacunar i suplementat, ha triat per a les fèries de l'octava de Pasqua el sermó que li ha fet més peça d'entre els possibles:

T	P	BG
	5	+ (<i>Fer. II Paschae</i>)
20	6 (<i>Fer. II</i>)	
22		+ (<i>Fer. II post oct. Paschae</i>)
	8 (<i>Fer. III</i>)	+ (<i>Fer. III Paschae</i>)
21	7 (<i>Fer. III</i>)	+ (<i>Fer. III post oct. Paschae</i>)
	9 (<i>Fer. IV</i>)	+ (<i>Fer. IV Paschae</i>)
23		+ (<i>Fer. IV post oct. Paschae</i>)
	9 (<i>Fer. V</i>)	+ (<i>Fer. V Paschae</i>)
24		+ (<i>Fer. V post oct. Paschae</i>)
	10 (<i>Fer. VI</i>)	+ (<i>Fer. VI Paschae</i>)
25		+ (<i>Fer. VI post oct. Paschae</i>)
	11 (<i>Sabb.</i>)	+ (<i>Sabb. Paschae</i>)
29		+ (<i>Sabb. post oct. Paschae</i>)

En la resta del cicle pasqual, tal com ja queda insinuat en els darrers números de la primera taula comparativa, les coincidències entre BG i P són més abundants i més afins amb l'ordenament de T, tot salvant els criteris d'elecció i d'ús d'ambdós homiliaris gironins, així com les característiques pròpies respecte a T, que ja he assenyalat més amunt

27. Són les mateixes que les de l'homiliari de Pau Diaca, llevat de la del dissabte, que ací ha estat presa a l'homilia vint-i-dos de sant Gregori el Gran (PL 76, 1174).

UN HOMILIARI DE VILABERTRAN

De l'ordenament gironí de P, peculiar respecte al costum catedralici de BG i CV, així com de les remeses textuais i marginals a un volum de les homilies de sant Gregori el Gran, sembla que es pot deduir que aquest homiliari procedeix d'una església gironina no sotmesa totalment a l'ús catedralici; església d'altra banda un xic important puix que a més dels llibres litúrgics, en tenia a l'abast d'altres auxiliars.

Aquesta església és, molt versemblantment, la canònica augustiniana de Santa Maria de Vilabertran. S'hi donen les dues característiques assenyalades; i, a més, apunten cap a ella també tant la datació del manuscrit com els indicis sobre la procedència del còdex. En efecte, la datació de l'homiliari P —final del segle XI o principi del XII— coincideix amb el moment de l'endegament definitiu de la canònica de Vilabertran,²⁸ època en la qual cal situar altres llibres litúrgics de tradició gironina de la canònica.²⁹ I pel que fa a la procedència, el còdex és sens dubte una de les adquisicions fetes pel mariscal de Noailles a Catalunya³⁰ —durant la seva estada bèlica a la darreria del segle XVIII— que cal sumar als altres sis manuscrits litúrgics catalans del mariscal, tots ells procedents del bisbat de Girona,³¹ i d'entre els quals tres provenen certament de Vilabertran.³²

28. Creada l'any 1069, l'any 1080 fou iniciada la construcció de l'església, que fou consagrada el 1100.

29. Ens n'han pervingut, a la Bib. Nat. de París, un sacramentari (ms. lat. 1102), un evangeliari (ms. lat. 897), un epistoler (ms. lat. 891), una part d'una Bíblia (ms. lat. 48, 134, 187), i un gradual del qual només resta un bifoli com a guardes del ms. 134 (J. BELLAVISTA, *L'antifoner de missa de Sant Romà de les Bons*, (Monumenta Andorrana, 6), Andorra 1979, 200). La tradició litúrgica gironina seguida a Vilabertran conformà sens dubte la litúrgia de les seves fundacions; ens consta de la canònica d'Ullà (J. VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. 15, 22), fundada per Vilabertran l'any 1120.

30. L. DELISLE, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, vol. 3, París 1881, 371.

31. Mss. París, Bib. Nat., lat. 891, 897, 1102, 1103, 1309 i 1333. Potser caldria considerar també litúrgic la Bíblia de Sant Pere de Rodes (ms. lat. 6). Deixo de banda el missal d'Elna (ms. lat. 1436), que podria provenir de la biblioteca del cardenal de Noailles (L. DELISLE, *Le cabinet des manuscrits*, vol. 3, 371).

32. Són els mss. París, Bib. Nat., lat. 891, 897, i 1102. En canvi els mss. lat. 1103 i 1309, que V. LEROQUAIS (*Les sacramentaires, et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*, vol. 3, París 1934, 98 i 163) fa provenir erròniament de Vilabertran caldria situar-los, en principi, a Banyoles, on tradicionalment han estat venerades les relíquies de sant Martí. Concretament, però, el ms. lat. 1103 és difícil de saber d'on prové, ja que —ultra portar una data de celebració de la consagració de l'església que no correspon a cap de les tres consagracions conegudes de Banyoles ni als trasllats de la festa citats per P. ALSIUS y TORRENT (*Ensaig històric sobre la vila de Banyoles*, 2.ª ed., Banyoles, 1895, p. 118 nota 140), ni a la de Vilabertran— inclou en el calendari la festa de sant Lambert, les relíquies del qual eren venerades a la canònica augustiniana de Lledó, de la qual no coneixem la dedicació de l'església. Si aquest missal provenia de Lledó, canònica filla de Vilabertran, fóra possible que Noailles l'adquirís a Vilabertran mateix.

Pel que fa al ms. lat. 1333, monàstic-gironí, que dom A. WILMART (*Une curieuse expression pour désigner l'oraison secrète*, dins *Bulletin de Littérature Ecclésiastique* 26

Alguns d'aquests volums que Noailles obtingué de Vilabertran poden ésser identificats en l'inventari de béns confegit en ocasió de la visita canònica que el canonge de Girona Jaume d'Agullana dugué a terme a Vilabertran, com a pas previ a la secularització.³³ Entre els còdex que consta que eren a la llibreria —formada globalment per un bloc de manuscrits litúrgics fora d'ús,³⁴ un bloc de teològics, un altre de jurídics, i, principalment, pels cent setanta-vuit llibres que des de Roma trameté l'any 1545 el nou abat comendatari Pere Domènech—,³⁵ se'n reconeixen a primera vista un parell: el primer volum d'una Bíblia, que ha d'identificar-se amb el ms. París, Bib. Nat., lat. 48 —que no és l'únic volum d'aquesta Bíblia—,³⁶ i l'evangelari de Vilabertran, avui ms. lat. 897 de la biblioteca citada.³⁷

De les dues parts d'un leccionari o homiliari de l'ofici³⁸ la part hie-mal del qual començava amb la lectura bíblica d'Isaïes 1,1, llegida al primer nocturn de l'ofici de matines del primer diumenge d'Advent, podria correspondre a la segona part del manuscrit factici París, Bib.

(1925), 99) conjecturà que procedia de Camprodon, mereixeria un examen acurat per les referències que s'hi fan a una església de Santa Maria (V. LÉROQUAIS, *Les sacramentaires*, vol. 2, 99).

33. Barcelona, Bib. de Catalunya, ms. 721, ff. 13-30. Algunes referències a aquesta visita es troben en E. ZARAGOZA PASCUAL, *Documentos inéditos referentes a la reforma monástica en Cataluña durante la segunda mitad del siglo XVI* dins *Studia Monastica* 19 (1977), 130, 160-161.
34. El ritus romano tridentí començà d'introduir-se al bisbat de Girona l'any 1574, en què el Capítol catedralici decidí d'abandonar el breviari propi gironí per resar, a partir de les primeres vespres del diumenge de Septuagèsima, d'acord amb l'ofici romà (Girona, Arxiu Capitular, *Resolutiones Capitulares*, any 1574, fol. 19). D'ací que alguns llibres litúrgics de l'inventari tinguin qualificatius com «conforme al ritu del ofici vell» (fol. 25) o «que olim in officio» (fol. 29) o bé «juxta officium vetus» (fol. 29v), mentre que d'altres anomenats «nous» (fol. 24v-25) pertanyen —llevat d'una excepció— al ritus romà.
35. Girona, Arxiu Diocesà, Actes capitulars de Vilabertran, anys 1528-1685, fol. 37v.
36. Barcelona, Bib. Catalunya, ms. 721, fol. 29v: «Volumen magnum in pergamenò manuscriptum biblia sacra in cuius initio est prologum beati hieromini pbrì». Formen part d'aquesta mateixa Bíblia els mss. lat. 134 i 187, aplegant en conjunt un Antic Testament incomplet per manca d'un volum. Hi ha altres volums de Bibles a l'inventari, que han de correspondre a aquests.
37. Barcelona, Bib. Catalunya, ms. 721, fol. 29v: «Volumen in pergamenò manuscriptum in quo scripta sunt evangelia que olim in missa legi vel decantari solebant toto anno juxta officium vetus».
38. Barcelona, Bib. de Catalunya, ms. 721, fol. 29: «Volumina duo magna in pergamenò manuscripta, in quibus scripta sunt lectiones, que olim in officio legi vel decantari solebant. In alterum in principio aliquid deest. Alterum vero incipit visio Isaie prophete».

Quan aquest treball ja era enllestit ha aparegut el treball de J. de PUIG - M. J. ARNALL (*Una biblioteca del Renaixement. L'inventari de la llibreria de Vilabertran de l'any 1587*, dins *Arxiu de Textos Catalans Antics* 1 (1982) 253 nota 75) on s'identifica un d'aquests dos volums amb l'epistoler de Vilabertran, avui ms. París, Bib. Nat. lat. 891, —d'altra banda no citat en l'inventari—. La claredat de la descripció, la identificació que n'hem fet en la nota 29, i el coneixement que tenim del manuscrit en qüestió, exclouen aital possibilitat.

Nat. ms. lat 5304, abans de perdre els primers fulls.³⁹ La segona part, l'estival, és difícil que correspongui al nostre còdex P, perquè a més de no poder ésser qualificat de *magnum* —com ho fa l'inventari—, per l'alçària respecte al manuscrit citat suara i a d'altres manuscrits de Vilabertran,⁴⁰ el volum comença complet, o més pròpiament completat en els primers folis per una mà del segle XIV.

En canvi el nostre còdex P sembla respondre a la descripció que fa l'inventari d'un «*Volumen in pergameno manuscriptum sermonum sancti augustini, in cuius initio est sermo qui incipit Pascha*». ⁴¹ Efectivament l'únic sermó augustinià amb aquest *incipit* és el pseudo-augustinià 168 (PL 39, 2070) —obra en realitat de Cesari d'Arles (CCL 104, 819)— que amb el títol de *Sermo sancti Augustini* encapçala el nostre homiliari (= P 1), i al qual segueixen encara quatre sermons més pseudo-augustinians (= P 2, 3, 4, 6) rubricats també sota el nom d'Agustí. És per això que l'autor de l'inventari, en obrir-lo i fullejar la primera dotzena de folis, el cregué una col·lecció de sermons de sant Agustí.⁴²

Identificat ja el nostre còdex P, solament ens resten els «dos missals de pregamí (*sic*) vells amb tancadors de plata» que —juntament amb un processoner amb claus i tancadors de plata— es trobaven guardats a la torre de les hores.⁴³ Aquests dos missals podrien ésser per-

39. Segons A. M. MUNDÓ (*Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya*, dins *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, vol. 3, Montserrat, 1976, p. 189) es tracta d'una peça rípollesa, vigatana o gironina. Atès el tipus d'homiliari que representa —editat per R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 350ss.— el manuscrit no pot trobar avinença amb cap altre breuari dels bisbats del Principat, llevat que hom pogués justificar que el còdex procedeix de l'àrea vigatana, on aquest tipus d'homiliari no era desconegut, tal com mostraré més endavant.

40. Per exemple, els fragments de manuscrits de Vilabertran conservats a la Biblioteca de Montserrat —mss. 1119, I-III—, que han conservat la mida original fan 472, 485 i 485 mm. d'alçària respectivament. Els manuscrits, realment solemnes, i molt ben conservats a què pertanyien —si hem de fer cas dels folis que ens n'han pervingut— foren desfets al començament del segle XVI per tal d'emprar-los per a cobrir llibres de comptes.

41. Barcelona, Bib. de Catalunya, ms. 721, fol. 29v.

42. Aquest error possiblement no hauria estat comès si l'autor de l'inventari hagués estat un canonge de Vilabertran. En efecte, ultra conèixer, potser, el còdex per haver-lo vist encara en servei, no hauria atribuït a terceres persones el desús encara recent dels volums citats a les notes 39 i 40. D'entre els altres sermons pseudo-augustinians posats sota el nom d'Agustí, que hem trobat en el nostre homiliari, no crec que la rúbrica «*Sermo vel oratio sancti Patris Augustini episcopi*» (= P 38) tingui cap relació amb la procedència canonical del còdex, d'acord amb la interpretació que caldria donar a J. LEMARIÉ, *Le Bréviaire de Ripoll*, 163, nota 4. La mateixa rúbrica es troba també aplicada a una homilia del fragment S, i es dona la casualitat —potser significativa— que ambdós textos es retroben en l'homiliari hispànic de la missa, on les atribucions de sermons a sant Agustí no són rares.

43. Barcelona, Bib. de Catalunya, ms. 721, fol. 25v. La torre de les hores, o del rellotge, fou construïda en temps de l'abat Antoni Girgós (1410-1431) «sobre lo altar major», com diu una nota trobada per F. MONSALVATJE y FOSSAS, *Los monasterios de la diócesis gerundense*, (*Noticias históricas*, vol. 14), Olot, 1904, p. 90.

fectament el sacramentari de Vilabertran avui ms. París, Bib. Nat., lat. 1102, i el lat. 1103, si és que aquest darrer era a Vilabertran aleshores.⁴⁴

CAP A L'ARQUETIP DE L'HOMILIARI DE GIRONA

L'edició dels homiliaris catalans de R. Étaix, així com tot el que acabem de constatar breument, ens mena a reafirmar l'existència d'un homiliari-tipus catalano-narbonès per a l'ofici diví. Malgrat tot, aquesta afirmació global planteja dues grans qüestions en el camí vers l'arquetip de l'homiliari gironí: en primer lloc, escatir l'origen de l'arquetip reflectit en els còdexs P i C, en el fragment S, i en BG; i en segon lloc, aclarir el perquè de les diferències entre l'ordenament dels homiliaris citats i el del còdex T, que en alguns aspectes es manifesta més primitiu. Ambdues qüestions solament poden trobar una resposta totalment completa en la consulta i estudi comparatiu dels testimonis de l'ofici diví de l'àrea de l'antiga província eclesiàstica catalano-narbonesa. Per això, les anàlisis i les conclusions que seguiran, són suficients solament per a assegurar el canemàs per a un estudi més ampli.

De la secció primera —susceptible d'ésser completada amb taules comparatives— se segueix que l'ordenament testimoni per P i BG és constituït per una recensió de l'homiliari català completada amb textos d'un homiliari molt pròxim al de Pau Diaca. Aquest ordenament que, com afirmà R. Étaix,⁴⁵ és la font principal de la part estival de l'homiliari C, ha conformat, naturalment, bona part de les homilies per al santoral comú entre BG i C. L'avinença es manifesta especialment en festes amb textos particularment significatius atès llur origen: així, per exemple, hom troba en el santoral de BG i C peces comunes, manllevades a l'homiliari Liverani⁴⁶ —com ara en els diumenges després de la Pentecosta—, a l'homiliari bavarès,⁴⁷ als sermons de Cromaci d'Aquileia,⁴⁸ als comentaris de Luculenci sobre els Evangelis,⁴⁹ i a textos d'ús monàstic.⁵⁰

44. Vegeu la nota 32.

45. *Quelques homéliaires*, 371.

46. En la solemnitat de l'Assumpta porta l'homilia de FL 62 (= C 67). Els breviaris de Girona en porten encara d'altres com FL 72 en la festa de sant Miquel, i FL 61 adaptada per a la diada de sant Narcís, les quals també són llegides en els homiliaris tardans gironins, Barcelona, Bib. Universitària, ms. 1158, fol. 82 i fol. 165, i de Girona, Arxiu Capitular, ms. 8, fol. 266v, que ha adaptat l'homilia de FL 61 per al dia de sant Dalmau.

47. De les homilies C 58 i 62, la darrera es troba en BG per al dia de sant Pau o per a la festa de la seva conversió, tal com també apareix en l'homiliari París, Bib. Nat., ms. lat. 5302 editat també per R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, p. 343, núm. 92.

48. El sermó 39, *Cum dominus et salvator noster circuiret civitates*, fa d'homilia per a l'evangeli de la festa de Tots Sants a C 72, BG, i en l'homiliari gironí de Barcelona, Bib. Universitària 1158, fol. 182, segons la recensió editada per J. LEMARIÉ, *Un nouveau sermon de saint Chromace d'Aquilée et fragments provenant d'homéliaires ba-*

Tot plegat, i especialment aquestes darreres peces, ens fan girar els ulls vers el món monàstic català, i en primer lloc —a causa de les coincidències assenyalades entre P, BG i C— vers el monestir de Sant Cugat del Vallès, relacionat des de primera hora amb el de Sant Llorenç del Munt,⁵¹ d'on ha de provenir forçosament la font de l'homiliari del còdex C, tot i que molt possiblement fou copiat al mateix Sant Llorenç del Munt.⁵²

En efecte, l'homiliari que anomenem català, i que trobem reflectit en la part estival i santoral de l'homiliari per a l'*officium capituli* del còdex C, hom l'endevina subjacent ací i allí en l'homiliari per a l'ofici nocturn de Sant Cugat del Vallès, reconstituïble, en bona part, a base de les prescripcions de la consuetat escrita pel monjo Pere Ferrer⁵³ (= CS) vers els anys 1219-1221, que es poden completar en ocasions amb les d'altres costumaris posteriors.⁵⁴

En l'homiliari de matines de CS hom hi retroba en les fèries quaresmals els mateixos textos que en la part hiemal de l'homiliari català;⁵⁵ en el cicle pasqual hom constata l'existència d'una sèrie d'homi-

varois, a *Revue Bénédictine* 66 (1976) 34. Als testimonis d'aquest sermó aplegats per R. ETAIX - J. LEMARIÉ (*Chromatii Aquileiensis Opera*, CCL, IX A, p. 168), s'hi poden afegir la versió sencera del còdex Lleida, Arxiu Capitular, ms. Roda 16, fols. 156-158, i el fragment del leccionari de Serrateix i del breviari imprès del monestir de la Grassa. Vegeu la nota 74.

49. Tot i que no coincideixen en l'assignació a la mateixa festa, P 42, BG i C 57 fan servir aquest mateix text com a l'homilia sobre l'evangeli de sant Joan 3,1.

50. Concretament un parell. L'un, C 69, per a la festa de la Nativitat de la Mare de Déu, que era emprat a l'ofici nocturn a Ripoll i a Serrateix, ha estat publicat per J. LEMARIÉ, *Le Bréviaire de Ripoll*, pp. 197-200. També ens el transmet el BG i l'homiliari gironí Barcelona, Bib. Universitària, ms. 1158, fol. 62v.

L'altre, C 81 —no identificat per R. ETAIX— per a la festa del trànsit de sant Benet, no és sinó un fragment del sermó tercer d'Odó de Cluny (PL 133, 725A-B) difós per a la festa de la translació de les relíquies de sant Benet en els diversos ambients monàstics (R. ETAIX, *Quelques homéliaires*, p. 387 nota 39; J. LONGÈDE, *La prédication sur saint Benoît du Xe au XIIIe siècle* dins *Sous la Règle de saint Benoît*, París 1982, 433-435), i que amb aquesta mateixa destinació és a BG.

51. A. PLADEVALL - J.A. ADELL, *El monestir romànic de Sant Llorenç del Munt*, Barcelona 1980, 37-45.

52. A. M. MUNDÓ, *Regles i observances monàstiques a Catalunya*, dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, vol. 2, Poblet 1974, 15.

53. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, còdex Sant Cugat 46, que en alguns aspectes és deutor dels costumaris cluniacencs.

54. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, còdexs Sant Cugat 77 i 85. Prescindeixo del còdex Sant Cugat 20 perquè no porta el cicle temporal.

55. Girona, Museu Diocesà, ms. 41, editat per R. ETAIX (*L'homiliaire conservé au Museo Diocesano de Gerona*, 47-55) i París, Bib. Nat., ms. lat. 5302 editat per R. ETAIX (*Quelques homéliaires*, 344-348). Aquest tipus de leccionari quaresmal segueix en les homilies sobre l'evangeli de sant Joan la sèrie fragmentària donada a conèixer per Dom D. DE BRUYNE (*Une liste de lectures tirées des tractatus S. Augustini in Evangelium Iohannis a Rome au IXe siècle*, dins *Revue Bénédictine* 43 (1931), 246-247), i que a Catalunya trobem present, almenys, en dos manuscrits catalans: el ms. 27 de la Biblioteca Episcopal de Vic, i el còdex Sant Cugat 21 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En aquest darrer hi ha, a més, sobre alguns textos indicacions que no corresponen a la llista esmentada o no s'hi troben però que semblen suggerir una finalitat li-

lies per a les fèries de la setmana després del diumenge-octava de Pasqua⁵⁶ —tal com hem trobat en BG—, així com la presència, entre d'altres, de peces ben característiques de l'homiliari català, com ara els sermons de Cromaci d'Aquileia *Postquam dominus et salvator*⁵⁷ (= T 42) i *Quantam et quam multiplicem gratiam*⁵⁸ (= T 56), el de Cesari d'Arles *Hodiernus dies f. k. in mago sacramento*⁵⁹ (= T 28, P 12), o els textos manllevats a sant Isidor de Sevilla⁶⁰ (= T 36; T 52; P 33). Aquests sermons pasquals, però —cal assenyalar-ho—, es troben assignats per a les lliçons del primer o del segon nocturn dominical, o d'algunes fèries especialment importants; en canvi, els textos homilètics per al tercer nocturn pertanyen —com en P i BG— a homilies de sant Gregori el Gran i de Beda procedents d'un homiliari del tipus Pau Diaca, que també ha facilitat moltes de les homilies per als diumenges després de la Pentecosta, que s'aparten per tant del model català.

En el santoral corresponent a aquesta part estival es fa molt difícil de trobar en CS lectures característiques de l'homiliari català, atès que per al tercer nocturn la consuetud es limita solament a indicar el començ de l'evangeli amb el qual s'inicia la primera lliçó del tercer nocturn. Tot amb tot, una de les dues úniques homilies de les quals hom facilita l'inici és la *Predicante domino* —corresponent als comentaris de Luculenci als Evangelis— assignada per a la festa de la Invenció de la Santa Creu (CS, fol. 107) i pròpia de l'homiliari català,⁶¹ i que paradoxalment es troba amb la mateixa destinació en l'homiliari per a l'*officium capituli* (= C 57). Aquesta coincidència, que podria semblar fruit de l'atzar, no ho és, perquè el mateix fet es repeteix en la part hiemal, almenys, en la diada del trànsit de sant Benet, en què tant l'homiliari nocturn de CS (fol. 96) com el capitular de C 81 prescriuen

túrgica —malgrat algunes coincidències amb el leccionari de refetor de Sant Cugat del Vallès (vegeu CS fols. 26-26v per exemple); però tant la qualitat del còdex com la seva conservació descarten aital destinació.

56. Ho deixa entendre la CS fol. 100: «Dicimus pretereā per totam istam ebdomadam lectiones de sermonibus sicut terminate sunt in libro nocturnali dominicali». L'única peça, però, citada és el sermó *Digne quidem f. c. piis studiis* (= T 29), aplicat ací com a sermó per al segon nocturn del darrer diumenge de Pasqua, mentre que BG l'assenyala per al dissabte de la setmana esmentada.
57. El costumari CS fol. 102v l'assigna per al dimecres després de l'Ascensió, tal com també consta a les consuetes còdex Sant Cugat 77 i 85.
58. Era llegida a'í segon nocturn del diumenge-octava de la Pentecosta segons CS fol. 105.
59. Per al diumenge-octava de Pasqua a CS fol. 99v i al còdex Sant Cugat 85, fol. 35.
60. Aquests dos sermons no consten en CS però els prescriu el costumari còdex Sant Cugat 85 per al segon nocturn del dia de l'Ascensió i del de Pentecosta, respectivament. Noteu com aquests textos corresponen cadascun al primer sermó que per a aquestes festes porta el còdex T, mentre que CS només esmenta els sermons que els segueixen immediatament (= T 37 i 53) citats també per la consuetud anterior. Heus ací, doncs, una nova constatació de l'ordenament català seguit fonamentalment per l'homiliari primitiu de Sant Cugat del Vallès.
61. En el còdex P 42, i en BG, també serveix de comentari a l'evangeli de sant Joan 3,1.

el mateix text.⁶² I l'explicació cal cercar-la, segurament, en la manca de textos propis o més adients per a certes festes, cosa que obligava o impellia a llegir la mateixa homilia a matines, al capítol, i fins i tot, de vegades, al refetor.⁶³

La bipartició i duplicació de textos de l'homiliari català a CS entre l'homiliari nocturn i el de l'ofici capitular representat en el còdex C, ha de tenir molt possiblement l'origen en l'homiliari de Sant Cugat del Vallès, en el qual —com hom dedueix de l'homiliari de capítol de Sant Llorenç del Munt, que n'ha estat desglossat—⁶⁴ les homilies dominicals o festives destinades per als dos oficis, el nocturn i el capitular —els dies en que s'hi esqueien—,⁶⁵ eren escrites consecutivament i amb una retolació adequada, tal com ho deixa entendre el lapsus del copista en C 52, on llegim: *In Cena Domini ad capitulum*. L'homiliari de Sant Cugat, doncs, no és sinó una reforma i ampliació de la recensió que trobem en P i BG per tal d'afegir els textos homilètics necessaris per a l'*officium capituli*, celebrat a Sant Cugat del Vallès segons les prescripcions de Benet d'Aniana.⁶⁶ Fou en aquesta reforma, que pel cap baix podem calcular que ja era realitzada als voltants dels anys 1000 —tal com es dedueix de l'existència autònoma en el còdex C de l'homiliari de capítol—,⁶⁷ quan la majoria de les homilies dominicals i festives de l'antic homiliari foren destinades, per motius tradicionals o pel desig d'introduir un altre tipus d'homilies en l'ofici nocturn, a l'ofici capitular.

62. Sobre la identificació d'aquest text, vegeu la nota 50.

63. Per tal de no allargar-me sobre les moltes lectures per al refetor prescrites en CS, que ja havien estat llegides a l'ofici nocturn de cicle temporal o santoral, em limitaré ací a la festa del trasllat de sant Benet. A sant Cugat, a matines es llegien segons CS fol. 124 «lectiones de translatione», és a dir de la *Historia translationis* (PL 124, 901) d'Adrevald de Fleury, i al refetor, segons la mateixa CS fol. 37 els «gesta translationis eius» —segurament la resta del text no llegit a matines—, «et expositionem evangelii: Nemo accendit lucernam» —que correspon molt possiblement a l'homilia de l'ofici capitular de C 64— «et sermonem Festiva beati Benedicti», és a dir el sermó d'Odó de Cluny citat en la nota 50.

64. El títol de C 8: «Incipiunt evangelii de toto circuli anni dominicales legendi ad capitulum» sembla tenir ja un caire oficial.

65. Segons la mateixa CS fol. 13, al capítol, després de la «Pretiosa» els monjos «...tunc sedeant omnes sicut prius et legat infans lectionem de evangelio si fuerit festum XII lectionum, vel legat unum capitulum regule beati Benedicti si fuerit dies ferialis, vel octavarum...». Aquesta prescripció no és sinó una aplicació de l'*ordo* de Benet d'Aniana sobre l'*officium capituli* (cfr. J. SEMMLER, *Corpus consuetudinarum monasticarum*, vol. 1, Siepburg 1963, 532).

66. Vegeu A.M. MUNDÓ, *Regles i observances monàstiques*, 18, i la nostra nota anterior.

67. El còdex C cal situar-lo paleogràficament als inicis del segle XI segons afirma A.M. MUNDÓ (*La nouvelle édition critique de la Règle de saint Benoît*, dins *Revue Bénédictine* 71 (1961) 389; *Regles i observances monàstiques*, 15 i 18), precisant així les datacions de F.X. MIQUEL i ROSELL (*Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó* Barcelona 1937, 40), de LL. SERDÀ (*Los martirologios de la Marca hispánica en la evolución litúrgica de la misma*, dins *Ausa* 1 (1952-54) 388), i d'A. LINAGE CONDE (*Los orígenes del monacato benedictino en la península ibérica*, vol. 2, León 1973, 85).

Aquesta constatació sumària de la bipartició i reforma de l'antic homiliari català emprat a Sant Cugat del Vallès, queda suficientment justificada en aquest treball pel testimoniatge de dos homiliaris monàstics d'ambdues bandes del Pirineu que han conservat fonamentalment la disposició de l'arquetip de P i BG. Són el leccionari de Serrateix ⁶⁸ —i de retop el breviari de Cuixà—, ⁶⁹ i el breviari imprès del monestir de La Grassa. ⁷⁰

En l'anomenat leccionari de Serrateix, que abraça —amb llacunes notables— el cicle santoral, hi abunden les *vitae* i *passiones* dels sants, acompanyades, quan s'escau una festa de dotze llicons, de la respectiva homilia, sovint corresponent a les de l'homiliari de Pau Diaca. N'hi ha algunes, però, que revelen clarament el caràcter català del fons d'aquest leccionari per a l'ofici nocturn. Així hom hi llegeix textos rars com les vides de sant Benet d'Aniana (BHL 1096) al fol. 23 v., i la de sant Ermengol d'Urgell (BHL 2610) al foli 103 v., que també ens reporta el breviari de Cuixà; ⁷¹ el sermó pseudo-agustinià *Natalem catedre sancti petri* (fol. .5 v.) propi del tipus d'homiliari hispànic de la missa abundantment reutilitzat en l'homiliari català; ⁷² no hi manca tampoc la presència de l'homiliari de Liverani —font característica dels còdex P, C i, en part, de T— en la festa de la càtedra de sant Pere (= FL 53), en la de sant Miquel ⁷³ (= FL 78), i molt possiblement també en la solemnitat de l'Assumpta (= FL 62), que manca per mutilació del còdex; els sermons de Cromaci d'Aquileia s'hi fan presents amb el sermó trenta-nou en la festa de Tots Sants (fol. 101), com a homilia a la llició novena ⁷⁴ (= C 72 i BG).

68. Solsona, Arxiu i Museu Diocesà, ms. 3.

69. Edició de l'extret existent a la Bib. Nationale de París, fons Baluze, vol. 372, per P. PUJOL i TUBAU, *El breviari de Cuixà*, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-22) 332-340. Si hom el compara amb el còdex de Serrateix, s'hi endevina el mateix ordenament —llevat de petites variants—, caracteritzat a més per la presència en ambdós llibres de les vides de sant Benet d'Aniana i de sant Ermengol d'Urgell.

70. L'ha descrit suficientment J. LEMARIÉ (*Le Bréviaire de Ripoll*, pp. 206-207) que ja hi remarcà una certa autonomia respecte a l'ordo de Sant Víctor de Marsella, ja sigui conservada des de sempre o per una represa d'una bona part de l'antiga tradició pròpia en finir la trentena l'any de submissió a l'abadia marsellesa (p. 69 nota 21; 207 i 209). Les arrels catalanes de l'homiliari del breviari de la Grassa sembla que ja les entrelluçà el mateix autor en el seu treball *Trois nouveaux témoins de l'homélie VIII et une homélie de Noël de saint Chromace d'Aquilée*, dins *Revue Bénédictine* 74 (1964), 149, nota 2.

71. París, Bib. Nat., ms. lat. 742, editat per J. LEMARIÉ, *Le Bréviaire de Ripoll*, 118 ss. Aquest homiliari, que l'autor creu que és el ripollès del segle XII també deixa traslluir —ni que sigui molt pàl·lidament— l'homiliari català en peces tan pròpies com les de Cromaci d'Aquileia (78h, 92a = T 4 i 38), de l'homiliari de Toledo (71b i 94c = T 27 i 61) i d'Isidor de Sevilla (75b = T 17).

72. P. PUJOL i TUBAU, *El breviari de Cuixà*, 333-339.

73. Ed. R. GREGOIRE, *Les homéliaires du moyen âge*, Roma 1966, 164, núm. 12. Vegeu també R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 392 i 393 especialment.

74. El fragment de Serrateix té quasi la mateixa extensió que el del leccionari gironí, Barcelona, Bib. Universitària, ms. 1158, fol. 175v, en la recensió publicada per J. LEMARIÉ

Finalment trobem els textos que més amunt he anomenat monàstics, atès llur ús, com ara els de les dues festes de sant Benet i els de la diada de la Nativitat de la Mare de Déu. En la festa del trànsit de sant Benet, a Serrateix hom llegia la vida de sant Benet treta dels Diàlegs de sant Gregori el Gran, i l'homilia que el còdex C 64 proposa per a l'ofici capitular; i en la festa del trasllat de les relíquies de sant Benet després de llegir vuit lliçons de la *Historia translationis*, d'Adrevald de Fleury (PL 124, 901) —que era continuada durant l'octava (fol. 48)— seguia un fragment llarg del sermó d'Odó de Cluny (= C 81) per a aquesta diada.⁷⁵

Per a la festa de la Nativitat de la Mare de Déu el leccionari de Serrateix transcriu, després del sermó pseudo-ildefonsià *Hodierne die celebritas d. ammonet* —atribuït ací a Ambrós Autpert—,⁷⁶ l'homilia *Sanctus Matheus evangelista* que trobem a l'ofici nocturn de Ripoll,⁷⁷ de BG,⁷⁸ i en el capitular de C 69 de Sant Cugat del Vallès.⁷⁹ En els dies de l'octava es prescriuen lliçons del *De virginitate beatæ Mariæ* d'Ildefons de Toledo (PL 96, 58-62A), que BG fa servir en els dos primers nocturns de la festivitat,⁸⁰ i que el breviari de Cuixà assigna com a lliçons del primer i segon nocturns de la solemnitat de l'Assumpta,⁸¹ amb una retolació característica.⁸²

(*Un nouveau sermon de saint Chromace d'Aquilée*, pp. 33-34) de la qual Serrateix porta les línies 1-14 i el leccionari gironí les línies 1-17. En el leccionari gironí, a més, les lectures vuitena i novena de la festa —i les de l'octava— són les mateixes que preveu Serrateix com a lliçons onzena i dotzena, i per al diumenge dins l'octava; la primera correspon a un fragment de l'homilia 71 del pseudo-Beda (PL 94, 453 A-B), i la segona —que és continuada en l'octava— és l'homilia 70 del pseudo-Beda (PL 94, 450ss.). Vegeu també la nostra nota 50.

75. A CS fol. 96 es prescriu per a les matines del dia del Trànsit l'homilia que trobem en C 81 per a la diada del trasllat.

76. El text a PL 96, 267, amb la nova atribució a PLS 3, 366.

77. Publicada del ms. Ripoll 151 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó per J. LEMARIÉ (*Le Bréviaire de Ripoll*, 199-200) i de la qual Serrateix, com ja indica l'autor (p. 203), només n'utilitza les línies 1-38.

78. També al leccionari gironí de Barcelona, Bib. Universitària, ms. 1158, fol. 62v. Per contra el leccionari de Girona, Arxiu Capitular, ms. 8, fol. 223, porta nou lliçons de sermons espuris de sant Anselm.

79. Possiblement, com en els altres casos ja indicats, es tracta d'una duplicació del text, que potser devia ésser llegit també a matines. Tot i que la CS fol. 32 no és prou explícita en aquest punt, assenyalava, en canvi, el mateix sermó d'Ambrós Autpert per a les altres lliçons nocturnes.

80. Els BG i el leccionari gironí de Barcelona, Bib. Universitària, ms. 1159, l'empren en les lliçons setena i vuitena, mentre que en la novena porten el sermó pseudo-ildefonsià utilitzat per Serrateix en les primeres lliçons de la festa. El leccionari gironí de Barcelona preveu encara la lectura continuada de l'obreta d'Ildefons de Toledo (PL 96, 61A-67A) per als dies de l'octava; i juntament amb BG prescriu per al diumenge dins l'octava (fol. 64) el sermó *Solemnitas hodiernæ gaudia veneranda*, que el breviari de Cuixà (P. PUJOL i TUBAU, *El breviari de Cuixà*, 336) atribueix a un tal «Aurelii scolastici».

81. Vegeu P. PUJOL i TUBAU, *El breviari de Cuixà*, 334-335. La llargada total de les vuit lliçons (PL 96, 58-62A) és la mateixa que a Serrateix. El fet de trobar-nos aquest text, que Serrateix aplica per a l'octava, en una altra festa mariana indica, possiblement,

L'homiliari, minso, del breviari imprès el 1515 per al monestir de la Grassa —que prefereix generalment les lectures de l'Escriptura als sermons—, confirma en el santoral estival més característic la presència de les homilies de Liverani (= FL 62 i 78), l'homilia de Ripoll i de Serrateix per a la festa de la Nativitat de la Mare de Déu,⁸³ l'homilia d'Odó de Cluny per a la festa de sant Benet de juliol, i l'inici de l'homilia trenta-nou de Cromaci d'Aquileia en la lliçó novena de la festa de Tots Sants. I en la part hiemal —per no citar sinó un exemple molt significatiu— té l'homilia de C 62 per a la festa de sant Pau aplicada ací a la diada de la conversió del sant, amb la peculiaritat, però, que comença amb els mots *Grandis fiducia*, que en el còdex C han estat ratllats, i que corresponen a l'inici del segon paràgraf de la mateixa homilia.⁸⁴

En el cicle pasqual, tot i que abunden les homilies del tipus Pau Diaca, no hi manca el sermó de Cromaci d'Aquileia *Sollemnitas diei presentis* (= T 38) per a l'octava de l'Ascensió, segons l'ús de P 24 i BG. I els diumenges després de l'octava de la Pentecosta l'homiliari de la Grassa segueix quasi totalment⁸⁵ l'ordenament de P i BG, a base d'homilies de Liverani, ací, però, de vegades escapçades o arrencades del cos de l'homilia per tal de suplir la brevetat de les lliçons amb la densitat del contingut.

Tot el que hem vist, crec que és suficient per a afirmar —i l'anàlisi de la part hiemal ho confirmaria— que l'arquetip de l'homiliari gironí té arrels comunes amb l'homiliari emprat en alguns monestirs catalans, format a base d'una recensió del tipus catalano-narbonès suplementat amb un homiliari pròxim al tipus Pau Diaca. Ens resta, solament, intentar de respondre d'alguna manera a la pregunta sobre el seu origen, cosa per a la qual s'imposa una anàlisi de l'homiliari T, que en alguns aspectes es mostra més pròxim al que podia ésser el tipus original.

que era tingut com a supletori per a les festes o commemoracions de la Mare de Déu. Així ho trobem per exemple a BG, que prescriu curiosament «in crastino Omnium Sanctorum dicitur de sancta Maria» a matines, i s'hi apliquen tres lliçons del començament de l'obra d'Ildefons de Toledo, que també es retroben en el leccionari gironí de Barcelona, Bib. Universitària, ms. 1158, fol. 82 i que corresponen a PL 96, 58A-59B.

82. Es tracta del títol que encapçala la lliçó primera en l'edició crítica de V. GARCIA BLANCO, *San Ildefonso. De virginitate beatae Mariae*, Madrid, 1937, p. 61.

83. Vegeu les nostres notes 77-79.

84. Aquest petit detall no ha estat assenyalat en l'edició del còdex C feta per R. ETAIX. La mateixa homilia de C es retroba en BG per a les dues festes de sant Pau.

85. Solament n'hi ha tres que fugin de la tipologia. Una d'elles, la de diumenge XIII, ha estat manllevada a Beda (CCL 120, 221).

L'ENIGMÀTIC HOMILIARI DE TARRAGONA

Després de comparar indirectament el còdex T amb P i C, com ho ha fet també en part el seu editor, hom s'adona de les característiques del model que donà lloc a l'arquetip de P. Aquesta constatació contrasta amb les irregularitats del còdex T, en el qual la continuïtat de les fonts emprades en el seu arquetip no han estat respectades. Això fa suposar que —malgrat que certament trobem en T una recensió més pròxima al model original que no pas en l'arquetip de P— l'homiliari T se n'ha allunyat per una adaptació. Fóra important de poder demostrar o aclarir aquesta hipòtesi, ja que en definitiva la qüestió plantejada per T és la de saber si es tracta solament d'una adaptació isolada, o bé respon a una recensió del prototip de l'homiliari que anomenem català. La primera part de la qüestió depèn en part de la segona, en situar-se davant la possibilitat de trobar algun testimoni paral·lel, i que demana de bell antuvi una anàlisi de les estructures de T.

Al primer cop d'ull sobre el conjunt de les diverses fonts utilitzades en la constitució de l'homiliari T, ressalta fàcilment el paper cabdal que hi té l'homiliari d'Alanus de Farfa⁸⁶ (= AF) en el canemàs del cicle pasqual de T —que és la part més rica i peculiar de la part estival del tipus d'homiliari que representa— i sobre el qual hom ha brodat una abundant espigolada de sermons.

Aquesta estructura bàsica de T, que comparteix amb P i BG, presenta algunes acomodacions de AF que han de pertànyer al prototip, però també és evident que en alguns casos hom palesa capgiraments que no procedeixen del model que donà naixença a l'arquetip de P i BG. Per a mostrar-ho, i treure'n més endavant algunes conseqüències de diversa índole, vegem aquesta taula comparativa on he posat en primer lloc les homilies de T procedents d'AF, i paral·lelament l'ús que T i els homiliaris catalans en fan.

	AF	T	P	BG	CS
<i>In vig. Paschae</i>	1	3			
<i>In die Paschae</i>	7	5	1	+	+
	2	6	2	+	+
	3	7	3		
	4	18	4		
	5a	9			
	6	27	6		
<i>In ebdomada Paschae</i>		22		+	
	8	21	7	+	
	9	23		+	

86. Ed. R. GRÉGOIRE, *Les homéliaires du moyen âge*. Vegeu les identificacions en R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 392-396.

	10	24		+
	11	25		+
	12	29		+
<i>In octava Paschae</i>	14		13	+
<i>In letania maiore</i>	16	34		
	18	33		+
<i>In die Ascensionis</i>	22	39		
	25	37	23	+
<i>In ieiunio Pentecosten</i>	27	71		
<i>In die Pentecosten</i>	31	57b	31	
	31	59b	32	
	35	55		
	36	53		+

Com podem comprovar, el cicle pasqual de l'homiliari català de T reposa sobre una estructura manllevada a AF enriquida amb peces noves⁸⁷ com a complement, especialment, de les tres grans festes: Pasqua (entre T 9 i 22), l'Ascensió (entre T 39 i 45) i la Pentecosta (entre T 56 i 63). Molts d'aquests textos d'enriquiment o farciment es troben en l'homiliari hispànic de la missa, i d'altres poden provenir del tipus d'homiliari hispànic de la missa que circulava per la Catalunya visigòtica.⁸⁸ Els textos provinents d'AF no tots conserven en T la seva assignació original: un ha estat capgirat per raó del seu títol (= T 27), i d'altres per conveniències inexplicables (= T 26 i 29; T 39 i 37) formalment;⁸⁹ en canvi, els sermons T 57b i T59b —que formen part del mateix sermó d'AF—, que apareixen enganxats respectivament als sermons precedents (T 57 i T 59a), possiblement es remunten al prototip comú.⁹⁰

Els retocs de T no es limiten solament al cicle examinat suara sinó

87. Noteu que la majoria d'elles —llevat dels sermons de Cromaci i els de sant Lleó— provenen d'autors o textos ben coneguts en l'àmbit geogràfic catalano-narbonès: Cèsari d'Arles (del qual T en porta sermons tot just identificats), el pseudo-Agustí, Isidor de Sevilla, i l'homiliari hispànic de la missa.

88. Vegeu les taules comparatives dreçades per R. ETAIX, *Quelques homéliaires*, p. 393.

89. El sermó T 26 destinat per al dissabte de l'octava de Pasqua, ho és per al diumenge-octava en AF; i a l'inrevés, el sermó T 29 assenyalat per al diumenge-octava de Pasqua, ho és en AF per al dissabte de l'octava.

Es interessant de remarcar que BG segueix fidelment el seu arquetip informat quasi totalment per AF en les fèries de l'octava pasqual. Pel que fa al diumenge-octava de Pasqua de CS, completada pel costumari còdex Sant Cugat 85, prescriu per a aquest dia els sermons T 28 i T 26 (= AF II, 14); semblantment ho fa en el dia de l'Ascensió, en què llegeix T 36 seguit de T 37.

90. A més de correspondre a P 31 i 32, es retroben en el fragment XX.1 —de mitjan segle X— de la Biblioteca Episcopal de Vic, que ha estat publicat per J. LEMARIÉ, *Trois sermons fragmentaires inédits de saint Césaire d'Arles conservés al "Arxiu Capitular de Vich"*, dins *Revue Bénédictine* 88 (1978), 94-96. Noteu que aquest autor el data de segle XI, mentre que J. JANINI (*Manuscrits liturgiques*, vol. II, núm. 888) el situa en la transició dels segles X-XI. La nostra datació paleogràfica ens ha estat amicalment assenyalada pel Dr. M.S. Gros.

que afecten també d'altres textos: el sermó T 41 ha estat novament escrit uns folis més enllà (= T 45); i l'homilia corresponent a l'evangeli de la vigília de l'Ascensió (= P 35) ha estat retolada *In octabis Ascensionis Domini* tot i romandre col·locada en el lloc que li pertoca.

L'altre conjunt de l'homiliari T, que crida més l'atenció en l'anàlisi que duem a terme, és el dels diumenges després de la Pentecosta, en el qual hom comença amb homilies de Liverani —com a P, C i BG— i continua tot d'una amb homilies de Luculenci. La raó d'aquest canvi no és fàcil d'explicar. La presència de Luculenci en els homiliaris catalans editats o estudiats ací és molt minsa si exceptuem les homilies d'aquest còdex de Tarragona,⁹¹ i per tant pot ésser ben bé una de les característiques de la recensió de T; recensió que, possiblement, no pertany a aquest exemplar isolat, si el fragment d'homiliari monàstic XX.18 conservat a l'Arxiu Episcopal de Vic,⁹² de mitjan segle X i procedent de l'àrea vigatana, és una relíquia d'aquesta recensió de T.

Aquest fragment s'inicia amb les dues darreres línies d'un text, que no he identificat de moment, i continua amb les quatre darreres lliçons d'unes matines monàstiques emplenades per l'homilia de Luculenci *Paululum superius dicit evangelista quod egrediente domino de Iherico*⁹³ sobre l'evangeli de sant Mateu 21,1, corresponent al primer diumenge d'advent —també anomenat quart abans de Nadal—, i acaba amb la rúbrica i l'*incipit*, quasi il·legibles, de la festa de sant Andreu. La presència a Vic d'aquest homiliari monàstic, que com el còdex T, incorpora homilies de Luculenci, ens mena a pensar si el nostre homiliari T, o bé l'exemplar del qual fou copiat, no procediria de l'àrea geogràfica vigatana. La conjectura no sembla tampoc un desencert total si tenim en compte, en primer lloc, que el còdex T no sembla haver sortit de l'escriptori de Santes Creus;⁹⁴ segonament que el tipus d'homiliari que representa era emprat en els monestirs benedictins —fet que l'acosta a dos altres manuscrits de l'antiga biblioteca de Santes Creus: un manuscrit del segle X de la *Concordia regularum* de Benet d'Aniana, i una obra d'Amalari de Metz copiada al segle XI, que segons J. Domínguez Bordona recorda alguns manuscrits dels escriptors de Ripoll o

91. Vegeu R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 394-395.

92. Breument descrit per J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos*, vol. 2, núm. 888.

93. Com altres homilies evangèliques manllevades a Luculenci, es troba en l'homiliari Madrid, Acadèmia de la Història, còdex Aem. 17, fols. 228-228v.

94. J. DOMÍNGUEZ BORDONA (*El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus*, Tarragona 1952, 14ss) tot i citar-lo sovint a causa del catàleg de la biblioteca de Santes Creus de la darrerria del segle XII que conté en un dels darrers folis, no inclou aquest manuscrit entre els possiblement copiats a Santes Creus. D'altra banda es fa ben difícil pensar quin ús conventual evident (vegeu la nostra nota 2) podia tenir a Santes Creus, atesa la uniformitat entre els cistercencs en els llibres litúrgics, i fins i tot en el leccionari del refector. Solament hom pot conjecturar que es tractava d'un llibre per a la lectura vespertina de collació.

Vic—; ⁹⁵ i en tercer lloc que és precisament en l'homiliari de Vic on trobem rastres de la conjunció de la recensió de l'homiliari català de P i BG, i dels comentaris de Luculenci als Evangelis, en un fons del tipus Pau Diaca.

L'homiliari català que corria pel bisbat de Vic seguia la recensió estival de S i BG, tal com es dedueix del fragment d'homiliari XX.2 de l'Arxiu Episcopal de Vic, ⁹⁶ —paleogràficament datable de mitjan segle X. Les homilies de les festes pasquals que inclou pertanyen a sant Gregori el Gran, mentre que el sermó que precedeix l'homilia del diumenge-octava de Pasqua és el *Karissimi hodie Iesus Christus deus meus* (= T 12, S 15), el primer sermó pasqual disponible —d'acord amb la recensió S i BG— després dels dos primers llegits ja el dia de Pasqua. I encara en un altre fragment d'homiliari, conservat al mateix Arxiu (fragment XXIII.11), de la darrerria del segle XI, procedent de Viladrau, hom hi llegeix dues homilies de Liverani (= FL 77 i 78).

És, però, en el breviari de Vic —em serviré del ms. 80 de l'Arxiu Capitular de Vic— on els dos corrents que contemplem apareixen més clarament. A més de l'homiliari ferial quaresmal català, hom hi troba —tot i que el sermó T 12 i S 15 ja no hi consta— altres sermons de l'homiliari català assignats sistemàticament a les fèries de l'octava de l'Ascensió (fols. 151v-155), que per llur especial categoria exigien sermons que no es trobaven enlloc més: el divendres T 36, el dissabte T 38, el dilluns T 39, el dimarts T 40, i el dimecres T 42. I les homilies de Luculenci, que ja fan aparició en el fragment vigatà XX.2, citat més amunt, en l'homilia per al dimarts de Pasqua *De hac re Iohannes evangelista* ⁹⁷ continuen presents en la part estival del breviari. Malgrat que l'homilia del dimarts de Pasqua hagi estat substituïda per la corresponent de Pau Diaca retrobem Luculenci en l'homilia *Nota quod superius dixit evangelista Matheus* ⁹⁸ (fol. 137). N'hi ha encara d'altres, la majoria corresponents als diumenges després de la Pentecosta: diumenges quart a novè, ⁹⁹ onzè i dotzè, ¹⁰⁰ tretzè a dinovè (= T 82-88) i vint-i-dosè a vint-i-quatrè (= T 89-91).

De tot això sembla deduir-se que la pregunta sobre l'origen de la recensió de T va lligada a la penetració de les homilies de Luculenci a Catalunya.

95. *El escritorio y la primitiva biblioteca*, 13.

96. Publicat per J. LEMARIÉ (*Deux fragments d'homéliaires conservés aux archives capitulaires de Vich, témoins de sermons pseudo-augustinien et du commentaire de Luculentius sur les Évangiles*, a *Revue des Etudes Augustiniennes*, 25 (1979) 90-95).

97. Editada per J. LEMARIÉ, *Deux fragments d'homéliaires conservés aux archives capitulaires de Vich*, pp. 97-101.

98. Madrid, Acadèmia de la Història, còdex Aem. 17, fol. 106v.

99. Madrid, Acadèmia de la Història, còdex Aem. 17, fols. 151v-169.

100. Madrid, Acadèmia de la Història, còdex Aem. 17, fols. 173v i 179.

EL DISPÒSIT: LES HOMILIES DE LUCULENCI A CATALUNYA

La presència d'homilies de Luculenci a Catalunya,¹⁰¹ ha menat recentment J. Lemarié¹⁰² a resituar en el temps aquest autor, que la *Clavis Patrum* col·loca vers el segle VII. És a partir de la datació del text bíblic emprat per Luculenci¹⁰³ i de l'anàlisi de les principals fonts literàries de què depèn¹⁰⁴ que hom ha datat, ara, l'obra d'aquest autor entre els segles IX i X, malgrat la dificultat per a establir amb certesa la dependència respecte a alguns homiliaris carolingis, i en particular respecte al Liverani.¹⁰⁵ La datació de J. Lemarié reposa d'una banda sobre la utilització —no suficientment aclarida— d'alguns homiliaris carolingis per part de Luculenci, i d'una altra en l'atestació paleogràfica, a mitjan segle X, dels comentaris de l'esmentat Luculenci en dos homiliaris —mss. Aemil. 17 i 21 de la Real Academia de la Historia de Madrid—, que ara sabem certament catalans.¹⁰⁶

Les dades històriques, però, ens permeten d'anar encara més endavant, i recentrar la doble qüestió de la datació, i de les dependències literàries. En efecte, el tipus d'homiliari reflectit en els dos manuscrits citats suara era conegut correntment a Catalunya —com ja entrellucà M. S. Gros— amb el nom de *Dispòsit* o *Dispositum*,¹⁰⁷ tal com ho confirma el rotlle d'homilies per a l'ofici de la Seu de Vic.¹⁰⁸

El seu ús —relligat als llibres cultuals més imprescindibles per a celebrar la missa, en tant que font d'inspiració per a la predicació— el trobem insistentment testimoniats ja els primers anys del segle X, en els actes de consagració i dotació d'esglésies,¹⁰⁹ abans que hi apare-

101. Vegeu les que han assenyalat J. LEMARIÉ (*Deux fragments d'homéliaires*, 93 i 97-101) i R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 394-395).

102. *Deux fragments d'homéliaires*, 105.

103. H.J. FREDE, *Vetus Latina*, I/1, Freiburg 1981, 439.

104. J. LEMARIÉ, *Deux fragments*, 97-105.

105. J. LEMARIÉ, *Deux fragments*, 102-104.

106. La catalanitat paleogràfica d'aquests còdexs ha quedat plenament demostrada pel prof. A.M.Mundó en aconseguir de desxifrar el colofó raspat del fol. 241v. del còdex Aemil. 17. En corregir proves puc afegir el treball del professor A. M. MUNDÓ, *Entorn de dos còdex del segle Xè de Sant Cugat del Vallès*, dins *Faventia* 4/2 (1982) 7-21.

107. *Fragments de Bibles llatines del Museu Episcopal de Vic*, dins *Revista Catalana de Teologia*, 3 (1978), 155, nota 6. La trajectòria medieval d'aquest mot ja es troba en el vell glossari de DU CANGE sota les formes *Disposito*, i *Dispositio*, ambdues derivades de *Expositio*. En el colofó del còdex Aemil. 17 rellegit per A.M. Mundó s'anomena a aquest llibre *collectaneum*; possiblement ens trobem amb una doble denominació de l'obra, tal com es mostra en la nota següent.

108. Vic, Arxiu Capitular, Armari 31. Rotlle de pergamí escrit al començament del segle XIV. Quan s'hi llegeix *legatur en lo disposit* i, més sovint, *legatur in Disposito*, les lectures corresponents en els breviaris vigatans són les mateixes que trobem en els dos còdexs de San Millán, fins al punt que en els diumenges estivals el comentari a l'epístola constitueix el sermó del segon nocturn, mentre el comentari a l'evangeli n'és l'homília del tercer. El prof. M.S. Gros prepara l'edició d'aquest document.

109. C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell. Segles IX-XII*, dins *Urgellia* 1 (1978), 23; M.S. GROS, *Fragments de Bibles llatines*, 155.

guin altres homiliaris carolingis com els *Sermones sanctorum catholicorum patrum*,¹¹⁰ les *Flores Evangeliorum*,¹¹¹ o el clàssic *Quadragenarium* de les homilies de sant Gregori el Gran.¹¹² Així, els anys 901 i 902 el trobem en la dotació de les esglésies urgellenques de Sant Fructuós de Guils¹¹³ i de Sant Pere de Graudescales¹¹⁴ amb el nom d'*Evangeliorum disposito* —que correspon molt possiblement a les paraules que encapçalaven el llibre;¹¹⁵ i l'any 906 a la dotació de Santa Maria de Manlleu, on és anomenat *Librum dispositum*,¹¹⁶ donant pas ja a la denominació comuna de *Dispositum* o *Disposito* —suficientment testificada durant el segle X¹¹⁷ i que perdura fins al segle XIV;¹¹⁸ sense mancar les

110. Consta en l'acta de consagració de l'església de Sant Joan de Montdarn, realitzada l'any 922, que hom hi féu uns *sermones ad exortandum sanctorum catholicorum patrum* (vegeu C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies*, 84). Tot i que és difícil d'identificar aquest títol amb algun dels homiliaris carolingis coneguts o amb les col·leccions patristiques que corrien en aquesta època, cap la possibilitat que es tracti d'un dels aplecs de sermons que més tard formaren l'homiliari d'aquest mateix nom, reconstituït darrerament per J.-P. BOUHOT, *L'homélaire des «Sancti catholici Patres»*. *Sources et composition*, dins *Revue des Études Augustiniennes* 24 (1978) 103 ss; *L'homélaire des «Sancti catholici Patres»*, *Reconstitution de sa forme originale*, dins *Revue des Études Augustiniennes* 21 (1975), 145ss.
111. Sebre aquest homiliari de la França meridional o d'Itàlia vegeu l'obra de R. BARRÉ, *Les homélaïres carolingiens de l'école d'Auxerre*, Ciutat del Vaticà 1962, 27-29. En trobem l'existència d'exemplars a l'acta de consagració de Sant Cristòfor i Sant Benet de Salines, l'any 949, (vegeu C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies*, p. 89), a la de Sant Benet de Bages, l'any 972 (vegeu P. DE MARCA, *Marca Hispanica*, París 1688, col. 899), i a la de Santa Maria de Güell, al comtat de Ribagorça, l'any 996 (vegeu R. d'ABADAL, *Catalunya Carolingia*, vol. 3, Barcelona 1955, 451).
112. Solament durant el segle X el trobem a les actes de consagració de Santa Maria de Moià, l'any 939 (J. VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. VI, 272), de Sant Pere de Ses-tui, l'any 949 (C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies*, 256), i en dos inventaris de la catedral de Vic: l'un de l'any 957 (E. JUNYENT i SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, Vic 1980, 256), i l'altre de l'any 971 (E. JUNYENT, *La biblioteca de la Canònica de Vich en los siglos X-XI*, dins *Gesammelte aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (1965) 139).
113. C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies*, 71.
114. C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies*, 80.
115. Un fet semblant s'esdevé a Catalunya amb l'homiliari de Pau Diaca, que tal com remarca encertadament A.M. MUNDÓ (*Sur quelques manuscrits liturgiques languedociens de l'époque carolingienne. Vers 800*, a *Cahiers de Fanjeaux*, vol. 17, Toulouse 1982, 84) era anomenat *Carolus* d'acord amb el mot que hi encapçalava la carta-prefaci de Carlemany.
116. D. TORRENT i GARRIGA, *Manlleu, croquis para su historia*, Vic 1893, 251.
117. L'any 957, en l'inventari de béns de la catedral de Vic, a la mort del bisbe Guadamir, hi figuren tres *Dispositos* (E. JUNYENT i SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic*, 256), un dels quals, en l'inventari del bisbe Attó, l'any 971, consta que havia estat deixat a Artés. (E. JUNYENT, *La biblioteca de la Canònica de Vich*, 139), segurament per a ésser-hi copiat. Un exemplar és ofrenat, l'any 960, a Sant Pere de Graudescales en constituir-s'hi la vida monàstica (C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies*, 95).
118. L'any 1148 n'hi havia un exemplar entre els llibres de la biblioteca de Santa Maria de La Seu d'Urgell (P. PUJOL i TUBAU, *De la cultura catalana mig-aval. Una biblioteca dels temps romànics*, dins *Estudis Universitaris Catalans* 7 (1913), 6. Es citat sovint en el rotlle d'homilies per a l'ofici de la Seu de Vic, escrit al començament del segle XIV (Vic, Arxiu Capítular, Armari 31).

formes *Sposito* —en la dedicació, l'any 958, de Sant Joan les Fonts,¹¹⁹ i en l'inventari de l'any 1086 dels llibres i ornaments litúrgics de l'església del Brull—,¹²⁰ i la més correcta d'*Expositum* —en la dotació, l'any 1050, de Sant Julià de Vilatorrada—,¹²¹ explicitada en el testament del bisbe Riculf d'Elna, l'any 915, com a *Expositum in Evangelium et Epistolas*,¹²² i referida segurament també a aquest llibre.¹²³

No és, doncs, estrany que alguns homiliaris catalans de l'ofici hagin anat a pouar en aquest homiliari,¹²⁴ ateses la seva qualitat intrínseca i la seva concisió en l'exposició —qualitats no gaire corrents entre els homiliaris d'aquesta mena. L'acceptació i l'ús que el llibre tenia al nostre país, són demostrats per la nombrosa tradició manuscrita, gairebé tota fragmentària —que tot just he començat a recollir i a inventariar—, d'entre la qual cal destacar en primer lloc els dos venerables còdexs Aemil. 17 i 21 de la Real Academia de la Historia de Madrid¹²⁵ i la còpia parcial i tardana del manuscrit 117 de la Biblioteca Pública de Tarragona.¹²⁶ De fragments en van apareixent als arxius de Catalunya, i es-

119. J. VILLANUEVA; *Viage literario*, vol. 12, 249.

120. R. de V. [= J. GUDIOL] *Notes històriques d'Ausona. Consagració de l'església de Brull*, dins *Bulleti del Centre Excursionista de Vic* 3 (1918-1920).

121. E. JUNYENT, *La consagració de San Julián de Vilatorrada en 1050*, a *Analecta Sacra Tarraconensis* 19 (1946), 280.

122. F. MONSALVATJE i FOSSAS, *Noticias históricas*, vol. 21, Olot 1911, 330.

123. El *Expositum* citat en la nostra nota 121 és identificat amb el Dispòsit per M.S. GROS (*Fragments de Biblias llatines*, 156, nota 8). En el testament del bisbe Riculf d'Elna cal descartar, perquè ja hi són citats, llibres de caràcter semblant com les *Collectiones in Epistolas et Evangelia* de l'abat Esmaragde (PL 102), o les *Homiliae in Evangelia et Epistolas* de Raban Maur (PL 110, 135ss.).

124. Als manlleus citats per R. ETAIX (*Quelques homéliaires*, p. 395) cal afegir-hi els de l'homiliari barceloní ms. 111, fols. 25-32, de l'Arxiu Capitular de Barcelona —presents també en la còpia tardana del ms. 184 B— per a les fèries de l'octava pasqual. Hom hi retroba les homilies —bé que incompletes— sobre els Fets dels Apòstols i la primera carta de sant Pere del còdex Aemil. 17, fols. 92-107v, de la Real Acadèmia de la Història de Madrid. Haig d'agrair aquesta comunicació al prof. M. S. Gros.

125. Descrits breument per C. PÉREZ PASTOR en el *Boletín de la Real Academia de la Historia* 53 (1908) 483 i 485, estan ambdós mancats dels primers plecs. El més complet és l'Aemil. 17, al qual solament falta el primer quadern —puix que el segon comença amb el final de l'homilia sobre l'evangeli de la nit de Nadal. Aquest segon plec, ara el primer del volum, fou recosit per tal de conservar-ne els quatre folis que en resten dels vuit que el formaven. Aquesta mutilació ha d'ésser molt antiga, per tal com la numeració i la rubricació marginals, escrites en minúscula visigòtica —segurament quan el còdex ja era fora de Catalunya— comencen amb les homilies per a la missa del dia de Nadal. La concordança entre els dos còdex és, en la resta, fonamental, llevat que el còdex Aemil 21 no porta l'apèndix d'homilies evangèliques que es troba en els folis 241v-255v de l'Aemil. 17.

126. Aquest ms., procedent del monestir de Santes Creus, però copiat a Barcelona l'any 1459, porta per títol *Expositiones Venerabilis Bede presbiteri* (fol. 1). Manquen gairebé totes les rubriques i títols; i els espais reservats per a les caplletres han restat blancs. L'homiliari arriba pròpiament fins al fol. 219, malgrat que hom hagi de recórrer als fols. 230-231 per a trobar-hi l'índex d'homilies: *Hoc est tabula eorum que continentur in hoc libro, scilicet expositiones et omelie evangeliorum et epistolarum que dicuntur in diebus dominicis infra annum prout sequitur*. Aquest ms. ha estat descrit per J. DOMÍNGUEZ BORDONA (*El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus*, 94) que

pero poder publicar-ne aviat un elenc descriptiu; fins ara n'he identificat a la Biblioteca Episcopal de Vic,¹²⁷ a l'Arxiu-Museo Folklòric de Ripoll, a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona,¹²⁸ a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, a l'Arxiu Històric d'Arenys de Mar, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó,¹²⁹ a l'Arxiu Capitular i Diocesà de Solsona, i a la Biblioteca de Montserrat.¹³⁰

intentà d'identificar els textos a base dels *initia*, iguals o semblants, que trobà en M. VATASSO (*Initia Patrum*, Roma, 1906). Les identificacions són totes errònies llevat de les referents a Luculenci, a Gregori el Gran i a Beda. Es, aquest, un exemplar del tipus d'homiliari que ens ocupa, malgrat ésser incomplet i capgirat en l'ordre intern. Comença amb les homilies per a la festa d'un sant bisbe —molt possiblement sant Martí segons es dedueix del còdex Aemil. 17, fols. 219-222—, segueixen les de dedicació d'església —com a Aemil. 17, fols. 216-219—, algunes corresponents als evangelis de l'octava de la Pentecosta, i totes les dels diumenges de després de la Pentecosta, entre les quals es troben —com a l'Aemil. 17— intercal·lades les festes de sant Joan Baptista, sant Pere, sant Llorenç, sant Miquel, i la degollació de sant Joan Baptista. A continuació segueix el cicle pasqual amb les homilies de l'octava —barrejades amb homilies de sant Gregori i de Beda, i una narració de la invenció de la Santa Creu (igual o pròxima a BHL 4164)— i els diumenges de Pasqua fins a l'octava de la Pentecosta, que completa l'inici del volum. S'acaba amb alguns diumenges d'advent i les homilies per a la festa de sant Andreu.

127. Atès que les homilies de Luculenci eren emprades al bisbat de Vic en les matines dominicals del temps estival, es fa difícil de saber quins fragments pertanyen a homiliaris de l'ofici, i quins a volums del Dispòsit. D'altra banda sembla que la part estival del Dispòsit fou utilitzada com a homiliari de l'ofici, tal com sembla deduir-se de l'inventari de l'any 1360 de la catedral de Vic, on es cita «*Altro libra de pergamins entich en que hi ha exposicions de Epistoles e Evangelis dominicals de pascha tro al advent*» (cfr. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*, Barcelona, 1934, p. 16 núm. 65). Noteu que el contingut del Ms. 117 de Tarragona, citat en la nota anterior, s'aproxima molt a aquesta descripció.

128. Procedeixen de cobertes de manuals notariais, i estan pendents de catalogació definitiva. Tres d'ells, però, ja han estat citats, bé que no ben identificats, per altres autors. L'un és un full de pergami de 404 x 280 mm. amb els marges originals retallats i ratat per la banda exterior fins a afectar el text. Escrit en minúscula carolina de la segona meitat del segle X a dues columnes de 28 línies, forma una caixa de 330 x 245. Procedeix del plec d'inventaris dels anys 1583-1588 del notari Francesc Soler. Conté el final de l'homilia editada a la PL 72,850 i el començament de l'homilia sobre l'evangelí de sant Mateu 11,25 (cfr. còdex Aemil. 17, fol. 55v). Aquest fragment és el citat per J.-M. MADURELL (*Catálogo de la exposición conmemorativa del primer centenario de la Ley del Notariado*, Barcelona, 1962, núm. 151,1) com pertanyent a les homilies de sant Gregori el Gran.

El segon és un foli de pergami amb els marges originals que amida 420 x 310 mm. Segle XII. Lletre minúscula carolina en dues columnes de 29 línies, formant una caixa de 310 x 235 mm. Gran inicial acolorida. Prové dels «Capbreus de Tamarit 1662-1669» del notari Bonaventura Vila. És el fragment citat per J.-M. MADURELL (*Catálogo de la exposición*, núm. 151.4) com a corresponent a un leccionari de l'ofici romà, i que cal atribuir-lo a un leccionari de l'ofici segons el costum de Vic. Porta el final de l'homilia de Luculenci sobre l'evangelí de sant Lluc 14,16ss. (cfr. còdex Aemil. 17, fol. 148-148v).

El tercer és un full de pergami que ara amida 460 x 310 mm. i està mancat d'un tros de l'angle inferior esquerre. Escrit al segle XI en minúscula carolina a dos corondells de 41 línies, que formen una caixa de 370 x 230 mm. Gran inicial. Prové de les cobertes del llibre de negocis de la cartoixa de Montalegre (1626-1634) en poder del notari Rafael Riera. Aquest fragment ha estat inventariat per A. OLIVAR (*Supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII*, dins

L'èxit i la difusió a Catalunya d'aquest homilier de la missa —potser tot ell obra del misteriós Luculenci—,¹³¹ escrit versemblantment per un monjo benedictí¹³² possiblement en l'àmbit de l'antiga província ecle-

II Congrès litúrgic de Montserrat, vol. 3. Montserrat, 1967, núm. 34 i p. 75) com a leccionari-homiliari. Conté part de l'homília sobre l'evangeli de sant Mateu 2,1ss. (cfr. còdex Aemil. 17, fols. 32v-35v) i els primers paràgrafs de l'homília editada a la PL 72,811.

129. ACA, Secció de manuscrits, Fragments de còdexs, núm. 50. Un foli de pergamí de 31,5 x 20 cm. aproximadament. Començament del segle XI. Escrit a dos corondells de 30 línies. El marge dret del recto ha estat retallat fins a menjar-se les darreres lletres dels corondells pròxims. Segons hom pot llegir en dos indrets del recto, procedeix de Puigcerdà. Conté una bona part de l'homília de Luculenci a l'evangeli del dimarts de Pasqua, editada per J. LEMARIÉ, *Deux fragments d'homéliaires*, p. 97-98, línia 9. El text anterior és el final del comentari de sant Gregori el Gran a l'evangeli del dilluns de Pasqua (PL 76, col. 1183 B), per la qual cosa aquest fragment no segueix exactament la disposició ni els textos del Disposit. Hi cap la possibilitat que sigui un arranjament del Disposit amb homilies solament per als evangelis. Podria tractar-se també d'un fragment d'homiliari de l'ofici, però no s'hi veuen signes de distribució en llicons; a més, si realment procedeix de Puigcerdà no segueix el tipus d'homiliari de l'ofici de la Seu d'Urgell. Tampoc s'ajusta al model barceloní tal com l'hem descrit en la nota 124, però podria correspondre perfectament —i potser únicament— a l'homiliari de l'ofici de Vic, tal com podem veure en el fragment XX.2 de la Biblioteca Episcopal de Vic, editat en el treball citat suara de J. LEMARIÉ (pp. 92-93). En els breviaris vigatans manuscrits conservats, l'homília de Luculenci per al dimarts de Pasqua ha estat suplerta per la corresponent de sant Gregori el Gran, però hi ha restat una homília del Disposit (de Luculenci 3) per al divendres de Pasqua, que ja es troba en el fragment XIV.33 de la Biblioteca Episcopal de Vic.
130. Són els fragments 792-XI i 793-V descrits per A. OLIVAR, *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat*, Montserrat, 1977, pp. 190 i 191. El fragment 792-XI correspon a l'homília que es llegeix al còdex Aemil. 17 fols. 84v-85v; i el fragment 793-V porta les homilies que llegim també al còdex Aemil. 17, fols. 99-99v.
131. No sabem res d'aquest escriptor eclesiàstic. L'enigmàtic nom de Luculenci no sabem si respon al de l'autor, puix que ni en els homiliaris esmentats, ni en les homilies conegudes d'aquest autor que es troben en els homiliaris de l'ofici catalans apareix aquest nom; solament era conegut fins recentment per algunes homilies localitzades en manuscrits italians (cfr. PL 72, 803-860; PLS 4, 1416-1420). És possible que el nom de Luculenci sigui un qualificatiu, potser manllevat als primers mots de l'homiliari (vegeu la nota 115). En efecte, cal recordar que a Catalunya el tipus d'homiliari en què apareixen les homilies de Luculenci era anomenat *evangeliorum disposito* o simplement *disposito*, i que en el testament del bisbe Riculf d'Elna —l'any 915— es cita un *Prophetarum luculentissime expositum in uno volumine* (F. MONSALVATGE, *Notícies històriques*, vol. 21, p. 330). I encara és interessant de remarcar que en l'homiliari català de París, Bibl. Nat. lat. 5302, l'homília *Vox spiritualis aquilae* de Joan Scot (ed. de E. JEAUNEAU a SC 151) està rubricada *Omelia luculenter edita* (vegeu R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, p. 338, núm. 34), mentre que el brevari ms. 80 de l'Arxiu Capitular de Vic (fol. 33) la titula *Homilia luculentius (sic) de evangelio*.
132. Per tal de no allargar-me citaré solament dos exemples que fan de l'autor un bon coneixedor de les fonts de la vida benedictina. En l'homília sobre l'evangeli de l'octava de Nadal (cfr. Aemil. 17, fol. 26), —que depèn de Beda (PL. 92, 342-343)—, en comparar les dues tórtors o colomins que els pares de Jesús oferiren al temple, en ocasió de la circumcisió de l'infant, amb la vida activa i la contemplativa, l'autor se separa de la seva font per a definir-ne l'essència tot afirmant que la vida contemplativa *nichil aliud nisi deo placere desiderat* (cfr. el llibre segon dels Diàlegs de Sant Gregori el Gran en parlar de San Benet, PL. 66, 126), i que la seva raresa és deguda *quia paucorum est ista virtus* (vegeu la *Benedicti Regula*, CSEL, 75, p. 119,2). És, segurament, aquesta darrera frase, que ja es troba en Beda, la que ha induït a la definició precedent.

siàstica Catalano-Narbonesa,¹³³ comportà la introducció de peces noves d'acord amb les necessitats.¹³⁴ Així nasqué allò que en podem anomenar segona recensió del Disposit —dues mostres de la qual serien el rotlle d'homilies per a l'ofici de la Seu de Vic¹³⁵ i el ms. 117 de Tarragona—,¹³⁶ a part segurament d'altres formes simplificades o fins i tot mixtes.¹³⁷

La presència documentada d'aquest tipus d'homilier de la missa a Catalunya ja l'any 901, ens aporta una dada important per a replante-

L'altre exemple, el trobarà el lector cap a la fi de la novena homilia de Luculenci editada en la PL. 72 838 D 3 —839 A 13. L'autor, tot comentant la frase de sant Pau *In gratia cantantes in cordibus vestris*, s'adreça als monjos i als qui es preparen per a ésser-ho (*pueri... adolescentes, et omnis ordo ecclesiasticus, quibus officium psallendi commissum est in Ecclesia*) fent una glossa de la recomanació de la Regla benedictina (cfr. CSEL 75, p. 75,7) per tal que *sicut psallunt ore, psallere discant et corde*, justificant aquesta exigència amb el mateix argument bíblic que empra l'abat Esmaragde en comentar aquest capítol de la Regla de sant Benet (cfr. PL. 102, 839 D 11-13). I acaba la seva referència als monjos (*si habes officium psallendi in ecclesia*) amb la mateixa recomanació de no envanir-se i amb la mateixa justificació bíblica que llegim en el pròleg de la *Regula Benedicti* (cfr. CSEL 75, p. 6, 29-30).

El recurs a les justificacions bíbliques de la regla benedictina per a fonamentar certes exigències de tipus més aviat monàstic són abundoses, especialment en les homilies sobre les epístoles.

133. Ja ho insinua M. S. GROS, *Fragments de Bibles llatines*, 155, nota 6. Sembla un element d'importància per a decantar l'origen d'aquest homilier de la missa cap a aquesta zona, la utilització per part de l'autor d'una sèrie de sumaris o prefacs bíblics propis de les Bibles de l'àrea catalano-narbonesa que constitueixen la recensió catalana de la Vulgata (cfr. T. AYUSO, *Elementos extrabíblicos de los Profetas*, dins *Estudios Bíblicos* 6 (1947), 400-401; *Vetus Latina*, 24/2, 23-24; *Vetus Latina*, 25/1, 78; *Vetus Latina* 11/1, 94) datable vers l'any 800. D'entre aquests sumaris, el més significatiu perquè ha estat incorporat sencer —amb una addició al bell mig—, és el de l'evangeli de sant Marc —que es troba en els homiliaris Aemil. 17, fil. 128, Aemil. 21, fol. 119 i Tarragona 117, fol. 189v, al cap de l'homilia sobre l'evangeli del dia de l'Ascensió— i que solament es retroba segons D. DE BRUYNE (*Préfaces de la Bible Latine*, Namur 1920, 182) a la Bíblia de Ripoll (ms. Vatic. lat. 5729), a l'evangelari de Sant Miquel de Cuixà (ms. núm. 1 de la Bibl. Mun. de Perpinyà), i a l'evangelari de la catedral de Vic (ms. 15 —olim 89— de l'Arxiu Capitular de Vic). Cal no menystenir, però, una altra dada que pot ser significativa: vegeu com en el començ de l'homilia núm. 5 de Liverani segons l'edició H. Barré (cfr. F. LIVERANI, *Spicilegium Liberianum*, Florentiae 1863, pp. 530-531) ha estat emprat el sumari sobre l'evangeli de sant Mateu que llegim en l'evangelari de la catedral de Vic (ms. 15 —olim 89— de l'Arxiu Capitular de Vic) editat per D. DE BRUYNE, *Préfaces de la Bible Latine*, pp. 181-182.
134. El còdex Aemil. 17, ja porta incorporat en els fols. 241v.-255v un apèndix —ara mutilat— de noves homilies.
135. Vic, Arxiu Capitular, Armari 31. La novetat respecte als dos homiliaris Aemil. de la Real Acadèmia de la Història de Madrid, és la introducció d'homilies per als evangelis de les fèries de l'octava de la Pentecosta. Aquestes homilies són les mateixes de l'homiliari de l'ofici català.
136. En la nota 126 ja he descrit el capgirament existent en aquest ms. També, com en el rotlle de Vic, hi ha les mateixes homilies per a l'octava de la Pentecosta. Les homilies de Gregori el Gran i Beda per a l'octava de Pasqua constitueixen una duplicitat amb les homilies primitives, però, de moment, no sabríem dir si pertanyen a aquesta nova recensió. Cal notar, amb tot, que al rotlle de Vic es barregen en l'octava pasqual homilies del *quarantè* de Gregori el Gran amb alguna del Disposit.
137. Vegeu les observacions que en la nota 129 hem fet respecte al fragment núm. 50 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i a la nota 127.

jar, des de fora, la qüestió de les dependències literàries d'aquest llibre, alhora que enforteix les dades internes que afavoreixen el seu origen catalano-narbonès.¹³⁸ Pel que fa a les dependències literàries, l'existència d'aquest homilier, si més no, ja a la darrerria del segle IX, posa en relleu la dificultat de sostenir, en principi, la dependència de Luculenci respecte a l'homiliari de Liverani¹³⁹ —ambdós escrits ja aleshores—,¹⁴⁰ si hom no ho pot demostrar suficientment. Si això no fos possible, ni tampoc el contrari —ací cal tenir en compte el paper que pot tenir-hi la recensió de Liverani anomenada francesa—¹⁴¹ hom hauria d'admetre una font comuna, tal com ja ho insinua J. Lemarié.¹⁴²

Aquesta tradició o font comuna que reposaria en darrer terme sobre l'homiliari d'Haimó d'Auxèrre,¹⁴³ té en contra el mètode mateix de composició de Luculenci, el qual —segons l'autor darrerament citat— consistiria a remuntar-se a les fonts principals d'on ha begut Haimó.¹⁴⁴ Val a dir que aquest mètode resultaria extremament curiós, atès a més que, normalment, en passatges comuns amb Haimó, Luculenci cita molt sovint literalment les seves fonts —diverses en alguns comentaris—, tot afegint-hi de vegades cites erudites de pares o escriptors eclesiàstics, les quals en alguna ocasió reapareixen estrafetes en Haimó. Caldrà, doncs, comprovar d'una forma rigorosa¹⁴⁵ i àmplia¹⁴⁶ les dependències literàries de Luculenci en la recerca de la filiació, i per tant de la datació.

Més enllà del que resulti de tot això, la conseqüència que en traiem per a la qüestió plantejada en l'apartat anterior —que ens ha menat a fer aquest excursus—, és la manca actual de fonaments seriosos per a assenyalar dependències entre Luculenci i Liverani, fet que ens fa recloure en el silenci propi de la recerca expectativa. Tanmateix, la prioritat de l'ús de l'homiliari de Liverani sobre el de Luculenci en l'homilia-

138. Vegeu la nota 133.

139. La conclusió massa ràpida de J. LEMARIÉ (*Deux fragments*, 104-105) 'contrasta amb el plantejament del problema (pp. 102-103).

140. A partir de la tradició manuscrita recollida i comentada per H. BARRÉ (*Les homéliaires carolingiens*, 118-119 i 122) sembla que cal situar la composició de l'homiliari de Liverani entre els segles IX-X.

141. H. BARRÉ (*Les homéliaires carolingiens*, 118-119 i 122), tot i deixar de banda la recensió anomenada francesa, li reconeix una anterioritat respecte a l'edició Liverani.

142. J. LEMARIÉ, *Deux fragments*, 104 nota 21.

143. J. LEMARIÉ, *Deux fragments*, 103-105.

144. J. LEMARIÉ, *Deux fragments*, 102, tot i constatar l'originalitat de Luculenci respecte a Liverani i Haimó d'Auxerre (103).

145. J. Lemarié en editar l'homilia de Luculenci *De hac re Iohannes evangelista* (cfr. *Deux fragments*, 97-101), ha atribuït, en diverses ocasions, a Beda frases que ja havien estat retocades per Haimó. No es tracta de fer ací una crítica metodològica, sinó d'insistir sobre la importància del mètode de composició de Luculenci i de les seves fonts literàries.

146. Una aproximació a les originalitats i dependències respecte de les fonts literàries, deixa la impressió que cal verificar en un ampli ventall de textos el que hom creuria característic de Luculenci.

ri que anomenem catalano-narbonès sembla clara. Efectivament, la unanimitat dels homiliaris C i P i dels breviaris BG i de la Grassa a emprar les homilies de Liverani —no sols en la majoria dels diumenges estivals, sinó fins i tot en diverses festes del santoral d'aquesta època de l'any— contrasta fortament amb el paper supletori —diria de tapaforats— que tenen les homilies de Luculenci en la recensió T i en alguns homiliaris catalans.¹⁴⁷ És per això que cal concloure que la presència de Luculenci en l'homiliari T és un fet marginal, o més ben dit, peculiar, que té l'origen possiblement en l'àrea vigatana, potser en algun monestir —tal com sembla indicar el fragment de ms. XX.18 de la Biblioteca Episcopal de Vic—,¹⁴⁸ i que es reflecteix en l'homiliari de l'ofici de la Seu de Vic, el qual originàriament potser tenia les homilies de Liverani¹⁴⁹ fins que una revisió o fixació de peces, esdevinguda probablement en el trencall dels segles XI a XII,¹⁵⁰ establí definitivament l'ordenament de l'homiliari que ens ha pervingut després en els breviaris manuscrits.

PUNT I A PART

Tot seguint les traces del ms. llatí 3806 de la Bibliothèque Nationale de París hem anat descobrint l'homiliari de l'ofici monàstic catalano-narbonès, i descabdellant-ne les fonts, les recensions i l'ús de la part estival. Com el lector ja ha comprès no totes les conclusions de les pàgines anteriors tenen un mateix valor: ens manca, tant en l'estudi de l'homiliari com del Disposit, una àmplia consulta a les fonts manuscrites i impreses ultrapirinenques. És per això que no cal fer ací una recapitulació final, sinó, tot el contrari, és a dir assenyalar suggeri-

147. Vegeu R. ETAIX, *Quelques homéliaires*, 395.

148. Aquest fragment de ms. de mitjan segle X prové d'un monestir de l'àrea vigatana. Comença amb la darrera frase d'un text que no hem identificat, i segueixen les lliçons 9 a 12 per a l'evangeli de sant Mateu, 21, lss., corresponents a l'homilia que llegim als còdexs Aemil. 17, fols. 227v-229, i Aemil. 21, fols. 254-256, per al primer diumenge d'Advent.

149. En el fragment de ms. XXIII.11 de la Biblioteca Episcopal de Vic, escrit al final del segle XI, procedent de Viladrau, s'hi llegeix l'homilia Liverani núm. 78 (ed. H. BARRE). Aquest fragment, però, qui sap si podria ser d'origen monàstic, tal com ho podria ser també un altre fragment de finals del segle XII, conservat al Museu-Arxiu Folkloric de Ripoll, on hi trobem bona part de l'homilia Liverani 68 (ed. H. BARRE) en recensió catalana.

150. En efecte, a partir del segle XII tots els fragments que hem pogut consultar a la Biblioteca Episcopal de Vic, pertanyents a la part estival de l'homiliari de l'ofici, porten les homilies dominicals del Disposit, o bé en són fragments. D'altra banda en el fragment XX.2, de mitjan segle X, del qual J. LEMARIÉ (*Deux fragments*, 90-95) ha editat els textos més interessants, hom troba per exemple per al diumenge-octava de Pasqua l'homilia *Karissimi hodie Iesus Christus deus meus et dominus meus*, una de les que l'arquetip de T preveu per a la Pasqua o per a l'octava pasqual —procedent de l'antic homiliari hispànic de la missa i conservada en la

ments i plantejar qüestions o conclusions implícites o derivades de les pàgines precedents.

Un cop constatada l'existència d'un arquetip de l'homiliari de l'ofici monàstic en el còdex T —confirmat per la conjunció de C i CS—, del qual sortí una recensió abreujada representada pel còdex P, pel fragment S i pels BG, resta plantejar-se la possible datació i el possible origen.

L'arquetip representat en T no ens permet de recular més enllà de la darrerria del segle IX, en què apareix l'homiliari de Liverani; ara bé, respon, aquest arquetip, a un homiliari nou, o bé és una revisió de l'antic homiliari creat a l'antiga Narbonesa en el moment del canvi de ritus entorn de l'any 800? Malgrat que hom ha suggerit l'adopció de l'homiliari de Pau Diaca,¹⁵¹ aquest tipus d'homiliari —a més de no avenir-se amb el tipus de leccionari de la missa emprat en aquestes terres—¹⁵² no el trobem citat fins al segle XI,¹⁵³ quan s'inicia un nou procés de romanització progressiva de la litúrgia a Catalunya.¹⁵⁴ I d'altra banda, la presència de nombroses peces procedents de l'antic homiliari hispànic de la missa en l'arquetip de T fa pensar en la reutilització d'un homiliari de l'ofici catalano-narbonès antic¹⁵⁵ completat amb altres fonts, una de les quals fóra l'homiliari Liverani.

La primera possibilitat, d'un fons antic reutilitzat, té arguments versemblants de tipus codicològic i històrico-metodològic. Codicològicament, resulta molt suggeridor el curiós còdex *olim* Saragossa 17.34

recensió reduïda de P— així com l'homilia de Luculenci per al dimarts de Pasqua, i tres pròlegs de l'Apocalipsi —el tercer, característic de les Bibles catalanes— com a lliçons 1-3 per al diumenge després de l'octava de Pasqua. D'aquestes peces, en els breviaris manuscrits de Vic, no n'han restat sinó els tres pròlegs a l'Apocalipsi, traslladats, però, a l'endemà. El mateix fet es retroba en el fragment VIII.22, escrit al segle X, i procedent de Mojà. J. LEMARIÉ, que en descriu les peces, (*Trois sermons fragmentaires inédits de saint Césaire d'Arles conservés a l'Arxiu Capitular de Vich*, dins *Revue Bénédictine* 88 (1978), 100-105), remarca la presència del sermó vuitè de Cromaci d'Aquileia per al dia de l'Ascensió (= T 38). En els breviaris manuscrits ha estat assignat al dissabte *infra octabas*.

151. A. M. MUNDÓ, 'Sur quelques manuscrits liturgiques languedociens de l'époque carolingienne', dins *Cahiers de Fanjeaux* 17, Tolosa 1982, p. 84.
152. És el tipus *comes* Murbach. Vegeu F.X. ALTÉS, *El leccionari de la missa de Sant Romà de les Bons*, 183-189.
153. Conegut a Catalunya amb el nom de *Carolus* (vegeu la nota 115). Els primers testimonis que conec els trobareu a J. MAS, *Notes documentals de llibres antics a Barcelona*, dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 8 (1915-1916), 156; i al *Glossarium Mediae Latinitatis Catalauniae*, fasc. 4, sota el mot *carolum*.
154. A. OLIVAR, *Les supervivències litúrgiques autòctones*, 74, que ho constata a partir de la tradició manuscrita.
155. És una característica dels liturgistes narbonesos al començament del segle IX, barrejar en la litúrgia romano-gallicana peces d'origen hispànic. Vegeu M. S. GROS, *La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide des rites liturgiques*, dins *Liturgie de l'Eglise particulière et liturgie de l'Eglise universelle*, Roma 1976, 143-154; A. OLIVAR, *Survivances wisigothiques dans la liturgie catalano-languedocienne*, dins *Cahiers de Fanjeaux* 17, 1982, 157-170.

—ara conservat parcialment a la Universitat de Yale—,¹⁵⁶ copiat al segle XII-XIII, però deutor d'un arquetip o prototipus que es deu remuntar molt possiblement a la darrerria del segle IX.¹⁵⁷ Abans d'ésser esqueixat, constava de dues parts ben diferenciades, però evidentment destinades a complementar-se: les homilies evangèliques de sant Gregori el Gran, i un homiliari majoritàriament festiu, les arrels catalano-narboneses del qual ja ha fet notar, repetidament, el seu editor.¹⁵⁸ D'entre les homilies que presenta cal remarcar-ne dues —nn. 32 i 33—, que es retroben amb el mateix ordre correlatiu en l'arquetip de T i de P; es tracta de l'homilia AF II, 25 (= T 37, P 23) corresponent al fons d'AF de l'arquetip de T, i de l'homilia vuitena de Cromaci d'Aquileia (= T 38, P 42) en la recensió litúrgica característica dels homiliaris catalans.¹⁵⁹

Des de la vessant històrico-metodològica, hi ha, a més, en l'arquetip de T tres grans blocs de textos que fan girar instintivament els ulls vers els liturgistes de la Seu metropolitana de Narbona del començament del segle IX. Aquests tres blocs de textos —que ja he assenyalat més amunt—, per a la Pasqua (T 9-22), per a l'Ascensió (T 39-45) i per a la Pentecosta (T 56-63), han estat manllevats a l'homiliari hispànic de la missa,¹⁶⁰ a sermons fins ara inèdits o en recensió llarga de Cesari d'Arles,¹⁶¹ i als sermons de Cromaci d'Aquileia.¹⁶² El seu ús metodològic i històric escau, repeteixo, als liturgistes narbonesos, que completaven la nova litúrgia romano-franca amb peces hispàniques i que, per raons històrico-eclesiàstiques i geogràfiques, havien de tenir accés a les col·leccions de sermons de sant Cesari d'Arles,¹⁶³ entre les quals hom ha trobat sermons de Cromaci d'Aquileia.¹⁶⁴

156. Edició de R. ÉTAIX, *Sermon inédit de saint Augustin sur la Circoncision*, dins *Revue des Études Augustiniennes* 26 (1980), 63-68.

157. El còdex, abans d'ésser dividit en dues parts pel venedor (antiquari, contenia dos llibres diferents copiats ambdós a la darrerria del segle IX i relligats en un sol volum. La primera part contenia les homilies evangèliques de sant Gregori el Gran i acabava amb un colofó amb data *VI Kal. octobris anno XXI Regnante Karolo rege* (cfr. R. ÉTAIX, *Sermon inédit de saint Augustin*, 63 núm. 3), que troba la seva interpretació a la llum de l'altra part del còdex: l'homiliari conservat ara a la Universitat de Yale. En aquest homiliari, el sermó per al dia de l'Epifania —manllevat a l'homiliari hispànic de la missa— anuncia la Pasqua *anno presentis in era illa DCCCXII* (cfr. R. ÉTAIX, *Sermon inédit de saint Augustin*, 68, núm. 30). A partir d'aquesta darrera data, sembla que no és arriscat de creure que la primera part del còdex fou escrita l'any 861 —corresponent al 21 de Carles el Calb—, mentre que la segona part ho fou l'any 874.

158. R. ÉTAIX, *Sermon inédit de saint Augustin*, 68-69 i 77-78, nota 9; R. ÉTAIX - J. LEMARIÉ, *Chromatii Aquileiensis opera*, CCL, IXA, XIII i XXII; R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 390-91.

159. R. ÉTAIX - J. LEMARIÉ, *Chromatii Aquileiensis opera*, 32-37.

160. R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 392-393.

161. Són els sermons T 15, 20, 28, 49; sobre la tradició catalana d'aquest tipus de sermons de Cesari refets, completats o en recensió llarga ja n'ha parlat R. ÉTAIX, *Nouveau sermons pascal de saint Césaire d'Arles*, dins *Revue Bénédictine* 75 (1965) 202-203.

162. R. ÉTAIX, *Quelques homéliaires*, 396.

163. Vegeu M. S. GROS, *Le pontifical de Narbonne*, dins *Cahiers de Fanjeaux* 17, Tolosa 1982, 101-103; J. LEMARIÉ, *Trois sermons fragmentaires inédits de saint Césaire d'Arles conservés a l'Arxiu Capitular de Vich*, dins *Revue Bénédictine* 88 (1978) 92-110.

164. Vegeu R. ÉTAIX - J. LEMARIÉ, *Chromatii Aquileiensis opera*, XVIII. Aquests sermons

La segona possibilitat, la d'ésser l'arquetip de T un homiliari nou —tot i que no exclou això que hem dit fins ara— és sostinguda per la presència de les homilies de Liverani i, especialment, per les dues festes de sant Benet on s'empren pràcticament en tota la tradició els mateixos textos, el més tardà dels quals és el sermó d'Odó de Cluny (927-942) per a la festa de l'11 de juliol. Això, que postularia la creació o revisió de l'homiliari monàstic a mitjan segle X, sembla avalat per l'exaltació de la figura de sant Benet a la Catalunya comtal en aquesta època,¹⁶⁵ remarcada també per l'inici del procés congregacional entre els monestirs d'ambdues vessants dels Pirineus,¹⁶⁶ que comportava naturalment un bandejament de la figura de Benet d'Aniana —l'home del renaixement monàstic carolingi a la Narbonesa—, per a retrobar la figura fonamental de sant Benet de Núrsia i de la seva Regla,¹⁶⁷ tot i que l'influx de la reforma anianesa perdurés posteriorment en els costumaris i en la tradició manuscrita.¹⁶⁸

L'homiliari, tanmateix, atesa la inclusió de la festa de sant Benet d'Aniana l'11 de febrer,¹⁶⁹ i la seva difusió i adaptació als oficis catedral-

de Cromaci podrien formar part de l'homiliari hispànic de la missa que corria per les nostres terres, el qual, com assenyalà R. ETAIX (*Quelques homéliaires*, 392-393), portava peces pròpies, o almenys desconegudes, de les altres recensions hispàniques que ens han pervingut. Un cas semblant, en un altre nivell, és el que palesa el palimpsest del *liber comicus* de Carcassona descobert i editat per A. M. MUNDÓ, *El comicus palimpsest*: Paris, lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i manuscrits visigòtics a Septimània i Catalunya, dins *Litúrgica* 1, Montserrat, 1956, 43-57, especialment.

165. A. M. MUNDÓ, *Regles i observances monàstiques a Catalunya*, dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, Poblet 1974, 19, la situa durant la segona meitat del segle X i la primera del XI. Llavors ja devia ésser una cosa normal la celebració de les dues festes de sant Benet, tal com es desprèn dels primers calendaris catalans coneguts fins ara, ambdós de la darrerïa del segle X: el del Ms. Ripoll 59 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (editat per J. VIVES - A. FÀBREGA, *Calendarios hispánicos anteriores al siglo XII*, dins *Hispania Sacra* 2 (1949), 125 i 129) i el declaradament benedictí del Ms. 185-11 de l'Arxiu Capítular de Barcelona, publicat recentment per J. JANINI (*Dos calendarios de Barcelona. Siglos X y XIV*, dins *Revista Catalana de Teologia*, 3 (1978), 315), que fins i tot celebra la *tumulatio* el quatre de desembre. També cal interpretar així l'existència de totes dues festes en el Ms. Sant Cugat 22 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, homiliari de capítol extret —tal com hem mostrat— de l'homiliari de l'ofici, vers l'any 1000.
166. A. M. MUNDÓ, *Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIe siècle*, Tolosa, 1964, 229ss.
167. A. M. MUNDÓ, *Regles i observances monàstiques*, 20; A. GARCIA SANZ, *La noció d'orde en el monaquisme català antic. Segles IX-XII*, dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, Poblet 1974, 37-38. A les dades aportades per aquest darrer autor podeu afegir-hi —a causa de la seva antiguitat— l'acta de consagració de Santa Cecília de Montserrat, l'any 957, feta amb la condició que els monjos hi visquin *secundum regulam Sancti Benedicti* (cfr. R. ORDEIG i MATA, *Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes*, dins *Revista Catalana de Teologia* 5 (1980), 158).
168. A. M. MUNDÓ, *Regles i observances monàstiques*, 18.
169. La porten els homiliaris de Cuixà (P. PUJOL i TUBAU, *El breviari de Cuixà*, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-1922), 333); de Serrateix (Solsona, Arxiu i Museu Diocesà, ms. 3, fol. 23); i els breviaris d'Aniana i de Saint-Savin du Lavedan (V. LEROQUAIS, *Les Bréviaires manuscrits des Bibliothèques publiques de France*, vol. II, 270 i 271, i vol. IV, 181).

licis de Girona (= P, BG), de Vic,¹⁷⁰ i potser de la Seu d'Urgell,¹⁷¹ cal creure'l ultrapirinenç, i concretament narbonès.¹⁷² Tot amb tot, el contacte amb els medis monàstics podria haver influït en l'adopció d'aquest homiliari en els oficis catedralicis o canònics, tal com sembla confirmar-ho el cas de la canònica de Santa Maria de Solsona, nascuda al redós del moviment monàstico-canonical,¹⁷³ la qual adoptà un homiliari de l'ofici fortament emparentat amb el monàstic, pel que podem deduir de l'edició impresa del breviari solsoní.¹⁷⁴

El camí, doncs, cap a l'origen i la reconstitució de l'arquetipus que està a la base del còdex T i de la recensió gironina del nostre manuscrit P, sembla que ha de passar necessàriament —bé que no únicament— per la tradició litúrgica catalano-monàstica. Encara més, potser l'homiliari del còdex T sigui d'origen o d'ús monàstic tal com ho podria indicar el fragment XX.18 de l'Arxiu Episcopal de Vic —citats més amunt—, i es pot palesar en l'ús d'un fragment del segle XI procedent del priorat de Santa Maria de Meià, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.¹⁷⁵

Per acabar vull solament remarcar que, tan aviat com es desfeu l'antiga unitat benedictina catalano-narbonesa a causa dels moviments congregacionistes, l'homiliari monàstic català sofrí —en la majoria dels

170. Vegeu la nota 150.

171. No sabem la procedència del Ms. Frag. 181 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (= S) editat per R. ETAIX, *Quelques homéliaires*, 388-389. Tanmateix, en el breviari incunable del 1487 (vegeu la nota 10) trobem l'homilia vuitena de Cromaci d'Aquileia (= T 38) aplicada al dissabte després de l'Ascensió; i l'homilia T 41, per al dilluns *infra octava* de l'Ascensió.

172. El conjunt de característiques assenyalades i la difusió d'aquest homiliari de l'ofici en les tres seus catalanes restaurades sota Carlemany fa pensar en un model comú, tal com el trobem en altres llibres litúrgics catalano-narbonesos (cfr. M. S. GROS, *Los ritos de la Tarraconense y Narbona*, dins J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos*, vol. 2, 16-17). Es més, mentre no es demostrí el contrari, la datació de l'homiliari és massa primerenca com per a poder pensar en altres centres de producció litúrgica com Ripoll o Seu d'Urgell-Roda —aquest darrer, d'abast més restringit—.

173. M. RIU, *La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern*, dins *Urgellia* 2 (1979) 221-222. Pel que fa al moviment canonical-monàstic coetani de Sant Pere de Graudescales, vegeu les notes d'A. GARCIA i SANZ, *La noción d'orde en el monaquisme*, 31.

174. En el *Breviarum secundum ritum novum Celsone ecclesie ordinis sancti Augustini*, Saragossa, G. Coci, 1514 (descriu per F.J. NORTON, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501-1520*, Cambridge, 1978, núm. 666) hom retroba, com en T, homilies de Liverani per als diumenges estivals (= FL 50, 52, 54-57, 60, 64-71, 73) 77-78), i d'altres, característiques de l'arquetip de T (= T38, 40, 42, 43); les monàstiques per a les dues festes de sant Benet (= C 81) i l'homilia trenta-nou de Cromaci d'Aquileia per a la festa de Tots Sants, tal com hem trobat a C 72, als BG, a l'homiliari de Serrateix i al breviari imprès de la Grassa.

175. ACA, Fragments de còdexs, núm. 95. És un bifoli que porta les homilies T 54, T 55, T 56, T 57a, T 57b, T 58. L'homilia T 56 —un nou testimoni sencer del sermó 31 de Cromaci d'Aquileia— està dividida en vuit lliçons, segons l'ús monàstic per a les primeres lliçons de les grans festes. La CS fol. 105 assigna aquestes lliçons per a les matines de l'octava de la Pentecosta.

monestirs— revisions profundes —com a Sant Cugat del Vallès (= C i CS)—, adaptacions de caràcter congregacional —com a Ripoll—¹⁷⁶ i la pura i simple suplantació pel breviari del monestir al que hom es trobava subjecte. Amb el pas del temps, la diversitat en els breviaris i la precarietat de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, acabaren per abandonar-lo definitivament, l'any 1569, en adoptar el breviari de la Congregació Cassinesa de Santa Justina de Pàdua.¹⁷⁷

176. J. LEMARIÉ, *Le Bréviaire de Ripoll, Paris, B.N. lat. 742. Étude sur sa composition et ses textes inédits*, Montserrat 1965.

177. La decisió fou motivada per la petició dels monestirs d'ambdues províncies, tal com ho conta A. M. TOBELLÀ (*Cronologia dels Capítols de la Congregació claustral tarraconense i cesaraugustana*, dins *Analecta Montserratensia*, vol. 10, Montserrat 1964, 320), però, com es dedueix del Capítol, davant la imminència d'una visita apostòlica a tots els monestirs claustrals. D'altra banda el Capítol, en afirmar que *Breviaria autem Congregationis Sancte Justine maxime concordare cum ritu nostro videantur*, no feia sinó canonitzar l'ús que des de temps, era habitual en la Congregació. En efecte, el Capítol de l'any 1524 permeté de recitar l'ofici diví, fora del cor, amb breviaris de Santa Justina de Pàdua, de Montserrat o de Cluny (A. M. TOBELLÀ, *Cronologia*, p. 290), amb la qual cosa hom devia sancionar un costum ja existent: de Sant Cugat del Vallès provenen una edició del missal de la Congregació de Santa Justina imprès a Venècia per L.A. de Giunta el 1506 —conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó— i una del breviari imprès a Venècia el 1513 —que hom pot veure, mutilat pel davant i pel darrera, a la Biblioteca Nacional de Madrid (sig.: R. 6093) amb el títol factici de *Breviarum S. Cucufatis*. Els breviaris de la Congregació Cassinesa de Santa Justina devien ésser els més comuns entre els monjos claustrals; en coneixem l'existència d'un exemplar de l'edició veneciana de 1542 a Sant Cugat del Vallès (cfr. J. M. MADURELL MARIMÓN, *Notas dispersas sobre el culto a las reliquias de algunos patronos*, dins *Analecta Sacra Tarracosensia* 21 (1959), 32), i se'n conserva un exemplar de l'edició de Venècia 1562, procedent del monestir de Serrateix, al Museu-Arxiu de Solsona. Aquest contacte amb la congregació de Santa Justina cal cercar-lo, molt possiblement, en l'adopció de les seves Constitucions en alguns monestirs de la Claustral durant el segle XV (cfr. A. M. MUNDÓ, *Regles i observances monàstiques*, 23; E. ZARAGOZA PASCUAL, *Documentos inéditos referentes a la reforma monástica de Cataluña durante la segunda mitad del siglo XVI: 1555-1600*, dins *Studia Monastica* 19 (1977), 93-94.